

“URUK’UN YAYILIŞI”: MÖ. 4. BİNYILDA MEZOPOTAMYA’DA ERKEN KENTLER, TAKAS AĞLARI VE KOLONİLEŞME

İzzet ÇIVGIN

Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, izzetcivgin@yahoo.fr

ÖZET

MÖ. 4. binyılda Aşağı Mezopotamya'nın ilk kenti Uruk çevresinde doğan maddi kültürün kuzeye yayılışından dolayı “Uruk yayılımı” olarak adlandırılan sürecin erken kent ve devletin oluşumuna katkısını araştıran makale, bu süreçle ilgili bazı temel bulgulara ulaştığı iddiasındadır. 1- “Uruk’un yayılışı”, ilk Mezopotamya kentlerinin takas ağlarını denetleme ihtiyacından kaynaklanan *kolonyal bir yayılma*, güneyden kuzeye programlı bir göçtür. Yayılımın nedeni, takas yollarını güvenli, mal akışını sürekli kılmaktır. 2- Bu çağlarda kentli-devletli toplum özelliği göstermeye başlayan güney ile toplumsal karmaşıklık düzeyi daha düşük olan kuzey arasındaki alış-verişin işleyişi “simetrik”tir. Ama ticarete “karar verici” taraf güneyin “ön/erken kentleri” olduğundan, ticari ilişki güneyde daha yoğun bir toplumsal değişme yaratmış; oradaki kentleşme ve devletleşmeyi hızlandırmıştır. Güneyle temas Kuzey Mezopotamya toplumlarını da etkilemiştir, ancak herhalde iç-dinamikleri (toprak mülkiyeti rejimi, yerleşiklik düzeyi, aile ve nüfus yapısı, coğrafyanın sulamalı tarıma izin vermemesi) nedeniyle bu bölgedeki toplumsal değişme sınırlı kalmıştır. 3- Kuzeyden hammadde ihraç eden ve alış-verişin kurallarını belirleyen taraf güneydir. Ancak buradan hareketle, ortada modern zamanların ticari kapitalizmini andıran bir merkez-çevre ilişkisi (tarihöncesi dünya-sistem) olduğunu öne sürmek zordur. Güney kentleri sonraki çağlarda tekil bir otorite altında birleşmiş (Akkad devri: MÖ. 24-23. yüzyıllar) ve Kuzey Mezopotamya yerleşimleri bu gelişme doğrultusunda güneyin siyasal nüfuzu altına girmiş olsalar da, MÖ. 4. binyıl sonlarında Uruk-merkez henüz “çevre” konumundaki Suriye-Anadolu sınırında siyasal ve ekonomik hegemonya kurmuş değildir. Uruk ve diğer güney kentleri, bu çağlarda yalnızca kültürel birer “merkez” sayılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Uruk Yayılımı, Takas/Ticaret, Kolonileşme, Kültürleşme, Erken Kent-Devletler.

“URUK EXPANSION”: EARLY CITIES, TRADE NETWORKS AND COLONIZATION IN MESOPOTAMIA DURING 4TH MILLENNIUM BCE.

ABSTRACT

The present study discusses the effects of cross-cultural contact between lower and upper Mesopotamia, during so-called “Uruk expansion” (widespread distribution of southern Uruk-style material culture at sites at the North) in the 4th millennium BCE. 1- This paper claims that Uruk expansion was an actual colonial phenomenon, involving the emergence of Mesopotamian trading enclaves among preexisting local polities. 2- There was a symmetrical exchange between southern city-states and northern non urban societies. This long-distance trade, however, was particularly beneficial for more complex societies of the southern alluvial lowlands, because of the positive effect of trade on the emergence of more centralized states. 3- There was not a kind of world-system in which the core dominates an underdeveloped periphery politically and exploits it economically, rather a peaceful colonization/acclturation was.

Key Words: Uruk Expansion, Exchange/Trade, Colonization, Acculturation, Early States.

1. GİRİŞ

Koloni sözcüğünün kökü olan Latince “colere”, bir toprak parçasını işlemek ve orayı zamanla yurt edinmek anlamına gelir. *Colania* ise, bir toprağı ekip biçme hakkına sahip *colonusların*/çiftçilerin bütününe işaret eder. “Colonia”nın bugünkü anlamına karşılık gelen diğer kullanımı, *doğduğu topraklardan koparak başka bir toprak parçasını yurt edinmek ve orada tarımsal faaliyet yürütmektir*. Öyleyse “kolon” (*colonus*), Latinedeki en eski haliyle, yabancı olduğu bir ülkeye giderek orada yoldaşlarıyla yeni bir *site* kuran çiftçiyi ya da asker-çiftçiyi tanımlar. Aynı mantık sürdürülürse, “koloni” *göçmen bir topluluk eliyle kurulmuş yeni sitedir* (Çıvgın, 2012: 127). Sözcüğün mucidi olan Romalıların *koloniden* anladığı, fethedilmiş toprağın Romalılaştırılması, *romanitasın* (Romalılığın) *merkezden çevreye yayılmasıdır*. Buradan koloninin “iskân” ve “toprağın yerli halklarıyla birlikte yaşama deneyimi”ni içeren ikili anlamına ulaşıyoruz. Roma anlayışında koloninin *fetihle* bağlantılı bir kavram olduğu açıktır, zira mekânı kendinin kılmak (ülkenin bir parçası yapmak) fetihle mümkündür. Roma’nın *zaferini* taçlandıran ve fethin kurumsal temelini pekiştiren bir araç olarak görüldüğü için, koloninin stratejik bir noktaya kurulması doğaldır. Nitekim bazı koloniler çekim merkezi olarak düşünülmüş ve yakın siteleri birbirine bağlayan ağın odağına yerleştirilerek *romanitasın* kökleşmesini hızlandırmışlardır (Marcos, 2011: § 1, 4–5).

Roma kolonilerinden daha eski olan Antik Yunan kolonileri (MÖ. 800–500), çeşitli nedenlerle yurdunu terk etmek zorunda kalan topluluğun, torunlarına bırakabileceği yeni yurt arayışını yansıtır. Bu tür kitlesel göçlerin Yunanca karşılığı *apoikiadır* (evden uzakta başka evi olmak). Yunanlar, kalıcı yurt olarak gördükleri *apoikia* ile basit ticari üsleri (*emporion*) birbirlerinden ayırt ederler. Yunan kaynaklarında koloni kurmak için yurdundan (*metropolisten*) uzaklaşmış kolonları harekete geçiren nedenler arasında üçü öne çıkar: *stenochoiria* (anayurdun artan nüfusa dar gelmesi; ekilebilir toprakların azalması), *stasis* (iç savaşa kadar giden siyasi çatışma ortamı) ve ticaret arzusu. Yunan kolonisi (*apoikia*) genelde verimli ovalara ya da ticari yolları denetlemeye izin veren stratejik noktalara kurulur. Göçmenler, yurt seçtikleri toprak parçasının kalay ve bakır yataklarına sahip olmasını da gözetirler. Yunanların gittikleri ülkenin *yerlileri* ile ilişkileri, kolonların sayısına ve koloni tipine göre değişir. Ticari üslerin yayılma alanı ve orada ikamet eden Yunan nüfusu azdır; Yerliler, bu nedenle, ticari üslerde ikamet edenleri bir tehdit unsuru olarak görmez ve onlarla iyi geçinirler. Yeni yurt olarak tasarlanan koloniler ise, daha geniş toprak parçaları üzerine kurulur. Kolonlar, koşullara bağlı olarak yerlilerle dostluk ya da çatışma temelli ilişki geliştirebilirler (Çıvgın ve Yardımcı, 2010: 129–131).

Grekoromen kaynaklarda adı geçen koloniler Yunan ve Roma örneklerinden ibaret değildir: Doğu Akdeniz pazarına sığamayıp içdenizin batısına nüfuz etmek ve Akdeniz’in mutlak patronu olmak isteyen Fenikelilerin kurduğu *ticaret kolonileri* (MÖ. 900–300) de bu ikiliye dâhil edilir. *Fenike kolonisinin* varlık nedeni, Akdeniz’i boydan boya geçen ticaret filoları için üs oluşturmaktır. Fenikeli tacirler, mallarını Akdeniz’in en doğusundan en batısına götürürken, ticareti daha güvenli kılacak (gemilerin bakımı, gıda maddelerinin temini ve ticari ürünün depolanması için gerekli) istasyonlara ihtiyaç duymuş, bunları korumak için kaleler inşa etmişlerdi. Bu iskân

tipinde baştaki amaç pazarı genişletmekse de, Kartaca gibi ticari duraklar zamanla metropolden bağımsızlaşıp kalıcı yurtlara dönüşmüşlerdir (*Encyclopédie*, “colonie” maddesi, 1782: 520–521).

İşbu makale, yukarıda sayılan ve *antik koloniler* dendiğinde ilk akla gelen örnekler arasından *ticaret kolonilerini* öne çıkarmayı; “Eski Asur ve Fenike” öncesi *ekonomik kolonileşmenin* yazının, ilk kentin ve uygarlığın doğduğu çağlarda kültürel değişme üzerindeki etkisini incelemeyi hedeflemektedir. Amaç, koloninin uygarlık kadar eski olup olmadığını; “kentin varlık nedenlerinden birini oluşturan takas”ın kenti çevreleyen kırsal yerleşmeleri aşarak çok daha geniş bir coğrafyaya yayılıp yayılmadığını; yüzlerce kilometre uzakta yeni yerleşimler kurdukları düşünülen kolonların, uzak diyarları anayurda bağlayan meta akışını denetlemek suretiyle metropol kültürünün taşıyıcısı olup olmadıklarını tartışmaktır. Metinde şu sorunun yanıtı aranacaktır: Ciddi arkeolog ve tarihçilerin 4. binyıla kadar götürdüğü “ticari kolonileşmeler”, göçmen-kolonların ve yerlilerin kültüründe ne gibi değişimler yaratmıştır? Uygarlığı ve ilerlemeci tarih anlayışını idealleştiren, *merkezin* “üstün” kültürünün uygar-olmayanı ya da *çevreyi* mutlaka fethedeceği öngörüsüyle hareket eden yaklaşım, kültürel etkileşimin karşılıklılık içerdiğini görmezden gelir, kolonlara uygarlaştırıcı bir misyon yükler. Acaba ilk ticaret kolonilerinin neden olduğu kültürel değişme, bu yaklaşımın öne sürdüğü gibi tek yönlü müydü, yoksa kolonlar (metropolden zamansal/mekânsal uzaklıklarına bağlı olarak) anayurtlarına özgü kimi pratikleri terk ederek yerlilerin örflerini benimsemişler miydi?

2. İLK KENTLER, “URUK’UN YAYILIŞI” VE KOLONİLEŞME

Yeni/Yakın çağlardaki kolonileşme hareketi, Eski Yunan, Roma ve Fenike örneklerinde olduğu gibi, “merkezden çevreye” doğru gerçekleşen bir göç dalgasına işaret eder. Beklenen, anayurda/metropole ya da *merkeze* özgü kültürel değerlerin ve toplumsal örgütlenmenin yeni yurt olarak benimsenen koloniye/çevreye taşınmasıdır. Bu durumda, kolonileşmenin neden olduğu kültürel değişimin mahiyeti ancak anayurt ile koloni arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel alış-verişin boyutu ortaya konarak kavranabilir. Ne ki, *metropol* ve *koloni* denince antik ve modern çağlar için farklı büyüklüklerin anlaşılması gerektiği gözden kaçırılmamalıdır. Modern metropol, Fransa, İspanya ve İngiltere gibi milyonlara ev sahipliği yapan büyük krallıklardır. Eskilerin metropolü ise, Yunan/Fenike örneklerinden izlenebileceği üzere, binlerce kişinin ikamet ettiği kentlerdir. Koloninin hacmi de aynı şemayla uyumludur. Tarihöncesi ve ilkçağ ticaret kolonileri başta yalnızca birkaç haneden oluşur; yeni kolonların gelişile hane sayısı artsa da 100’ü nadiren aşar. Nüfus binleri bulmuşsa mekân ticari istasyon olmaktan çıkıp kente dönüşmüş demektir. Öyleyse, tarihöncesi koloniler köy-kasaba, ilkçağdakiler kent büyüklüğündedir. Yeniçağ kolonisi ise, metropolden kat be kat büyüktür: Meksika’dan Arjantin’e kadar uzanan kıta ölçeğindeki İspanyol kolonileri gibi. Konuyu işlerken hacim farklılığını göz-ardı etmesek de, amaç göçün yol açtığı kültürel etkileşimi incelemek olduğundan, kolonileşmeyi hacim sorununa sıkıştırarak hareket alanımızı daraltmamaya çalışacağız.

Yeryüzündeki ilk kolonileşmelerin tarihi ne kadar geriye götürülebilir? Yazının mucidi olup tarihin ilk uygarlığını kuran Mezopotamyalılar, bu alanda da öncü rolü oynamış olabilirler mi? Mezopotamya’da bölgesel devletlerin ortaya çıkışı MÖ. 15. yüzyıldan sonradır. Siyasi merkezileşmeye katkılarından dolayı ilk bakışta *bölgesel devlet*

izlenimi verseler de, *Akkad Krallığı* (2334–2160) ile *3. Ur Hanedanı* (2112–2004) yerel kurumların bağımsızlık eğilimlerini ortadan kaldıramamış, ekonomiyi tamamen merkezileştirememiş ve kent-odaklı yönetim anlayışını aşamamışlardır. *Mezopotamya ve kolonileşme* sözcükleri birlikte telaffuz edildiğinde akla gelen ilk örnek Asur ticaret kolonileridir (1950–1750). Bunlar, 3. Ur yıkılınca Babil ve Asur ülkelerine egemen olan kent-devletler çağıının ürünüdürler; başka bir deyişle, antik kolonileşmeye kaynaklık eden ilk metropoller kent-devlet tarzında örgütlenmiştir. Öyleyse şu soruyu sormanın tam sırasıdır: Asur örneği temel alınarak “*ticaret, kent-devlet ve kolonileşme*” arasında kurabileceğimiz bağlantı ilk kentlere kadar gider mi?

Aşağı Mezopotamya, Gordon Childe’in 1942 tarihli bir eserinde “kentleşme devrimi” olarak tanımladığı sürecin beşiğidir. O zamandan beri, erken kentin ve devletin MÖ. 4. binyıl sonları ile 3. binyıl başlarında bu coğrafyada doğduğu hususunda arkeologlar, tarihçiler ve antropologlar söz birliği etmiş görünürler. Childe’in formülüne göre, bereketli (alüvyonlu) ve sulamaya elverişli toprakların büyük aileler tarafından ekilmesi suretiyle elde edilen “tarımsal ürün-fazlası”, mesleki uzmanlaşmaya ve “yiyecek üretimi” dışındaki sektörlerin gelişmesine yol açmış; bu yolla biriken servet de, toplumsal tabakalaşma, bürokratik kurumsallaşma ve merkezîyetçi bir devlet üretmiştir. Childe, kent-öncesi tarım köylerinin teknik bilgi ve araç yönünden hayli ilerlemiş olduklarını belirtir: Kentleşme için gerekli olan, bu teknik bilginin toplumsal kurumlar/pratiklerdeki dönüşümle tamamlanmasıdır (Childe, 2009: 91, 108). Eski Mezopotamya tarihçisi Liverani de, tarım tekniklerindeki kesintisiz ilerlemenin *kentleşme devriminin* temel koşulu olduğunda ısrarcıdır: Eğer sulama sistemleri ve saban, üretim biçimini değiştirip tarımsal verimliliği artırmamış olsalardı, kent tarzı yerleşim birimleri ortaya çıkamazdı (Liverani, 2006: 19). Aşağı Mezopotamya’nın ayırt edici özelliklerinden biri de ekolojik niş çeşitliliğidir. Tahıl, sebze ve meyve bazlı tarım, sulamaya bağımlıdır. Sulama yapılan arazilerin arasında, avcılığa ve koyun/keçi besiciliğine elverişli bozkır yer alır. Karınlarını balık ve su kuşu avlayarak doyuran Mezopotamyalılar, yakın bataklıklarda sütü için manda yetiştirirler. Ekolojik niş çeşitliliği, kuşkusuz işgücünde uzmanlaşmayı teşvik eden bir olgudur. “*Sürülmesi sırasında tohumları karığa bırakan tohum ekme aletinin icadı çiftçiliği zorlaştırmış ve bir uzmana ihtiyaç doğurmuş olabilir. Tek bir kaynağın üretiminde uzmanlaşmış kişiler, artık kendi kendilerine yetemediklerinden, beslenmeleri için bir takas sistemine ihtiyaç duyuluyordu*”. Takas hizmetini köyden daha büyük ve pek çok köyün ortasında konumlanan bölgesel bir merkez, yani bir kent verecektir. “*Kentin büyümesine başka etmenler de katkıda bulunmuş olabilir elbette. İklim değişimi ve suyollarındaki değişimler daha büyük sulama kanallarına ve tarımda işbirliğinin artmasına gerek duyulmasına yol açmış olabilir, ama takas gereksinimi hala, kentin kurulmasındaki en önemli etmen gibi görünmektedir. Nüfusun büyük çoğunluğu, hatta kentte yaşayanlar bile hala aktif olarak tarımla uğraşıyorlardı. Ama kentin coğrafi çevresinde merkez rolü üstlenmesi sonucunda, kent nüfusunun küçük bir kesimi tarım dışı işlerde uzmanlaşmaya başlamıştı. Üretim sektörü içerisinde uzman zanaatkar çeşitliliğinde artış yaşandı... Üretici işgücündeki uzmanlaşma, bireysel olarak aileler artık kendi kendilerine yetemediklerinden, mal takasını düzenleyecek bir otoriteye gerek doğurmuştu... Bu otoritenin katılımcıların da paylaştıkları ideolojik bir temele ihtiyacı vardı. Uruk döneminde [4. binyılda] Mezopotamya’da bu ideoloji dinde bulunuyordu: mallar kentin tanrısı tarafından kabul edilip halka dağıtılıyordu. Tanrının evi olan*

tapınak, sistemin işlemlerini sağlayan merkezi kurumdu” (Van de Mieroop, 2006: 42, 44-45).

İlk kentler, pek çok açıdan ticarete bağımlıdır. 1- Kent-öncesi tarım köylerinde bile, tarla ne kadar verimli olursa olsun, toprağı etkin biçimde sürülebilme için uygun araç-gerece ihtiyaç vardır. Mezopotamya, bu tip araçların üretildiğı doğal kaynaklar bakımından pek yoksuldur. Eksikliği duyulan kaynakların dışarıdan getirilmesi gerekir. *“Toprak öylesine verimliydi ki, bire 100 almak olanağı vardı. Gerçekten, MÖ. 2500'lere ait belgeler, bir arpa tarlasından alınan ortalama ürünün ekilen tohumun 86 katı olduğuna işaret eder. O halde burada çiftçiler kolayca kendi aile ihtiyaçları üzerinde bir artı-ürün üretebilirlerdi. Üretmek zorundaydılar da: Araç-gereç için gerekli hammadde, tarımsal ürünler kadar bol bulunamıyordu. Alüvyon çamuru içinden, en basit kesici aletler için bile taşlar veya çakmaktaşları çıkarılamaz. Ev yapımına gerekli kereste ve taşın yanı sıra, bu gibi maddeleri bile deltanın ötesinden ithal etmek zorundaydılar... Baltalar ve bıçaklar yapmak için gerekli maddeleri mutlaka ithal etmek zorunluluğunda kalınmışsa, bakırın daha az dayanıklı taşa ve çakmaktaşına göre daha ekonomik olduğu görülecekti” (Childe, 2009: 106).* Başka bir deyişle, Aşağı Mezopotamya'da servet birikimi, ticaret ve kentleşme arasında sarmal bir ilişki vardır. Orak üretmek için bile dışarıdan taş getirten ve çaresiz kaldığında kilden oraklar yapan bir toplum, nehir yolları sayesinde bu tip doğal kaynaklara ulaşmasaydı, kenti mümkün kılan serveti de biriktiremezdi. Yoğun tahıl/meyve/sebze üretiminin çiftçilerin beslenme rejimini değiştirerek nüfus artışına yol açtığı ve kentlerin ortaya çıkışında nüfus artışının belirleyici bir faktör olduğu da hatırdan çıkarılmamalıdır. 2- Van de Mieroop'un isabetle belirttiğı gibi, tarım toplumlarının kente niçin ihtiyaç duydukları hususu hala tartışılıyorsa da, civar köylerin kolaylıkla ulaşabileceğı merkezî bir noktaya kurulan bu yeni/kalabalık yerleşimlerin temel işlevi, takası kolaylaştırmak ve yönetmek olabilir. Öyleyse, kent bizatihi doğum anında bile takas/ticaretle tanımlanan bir birimdir. 3- Kentin ortaya çıkmasından sonra ise, ticaret yeni bir evreye girmiş; kent seçkinleri, statülerini sağlamlaştırmak için ihtiyaç duydukları lüks malları uzak diyarlardan güvenli biçimde getirebilmek için uzun-mesafeli ticaret ağları oluşturmak durumunda kalmışlardır. Eğer lüks mallar ile bunların kent içinde üretilmesine olanak tanıyan doğal kaynakların çıkarıldığı bölgelerde ticareti örgütleyebilecek güçte bir otorite yok ise, ticari ağların stratejik noktalarına kolon/göçmen göndererek oralarda üsler, koloniler ve ileri karakollar kurmak da gerekebilir.

Acaba “Uruk Yayılımı” (*Uruk expansion*) olarak adlandırılan süreç de ticaret güvenliğini sağlamak için Güney Mezopotamya'dan kuzeye göçmen/olon gönderilmesiyle ilgili olabilir mi? Uruk, Aşağı Mezopotamya'nın ilk büyük kentidir: Yüzölçümü MÖ. 4. binyıl sonları – 3. binyıl başlarında 250 hektara dayanmıştır ve yalnızca kent merkezinde yaşayanların sayısı 40 000'i bulmaktadır. Uruk'un karmaşık maddi kültürü (hesap taşları, muhasebe kayıtları, irsaliye yerine geçen kil toprak/zarflar, silindir mühürler, tapınak süslemelerinde kullanılan kil çiviler), ondan geriye kalan muazzam büyüklükteki anıtsal binalar, sayısal tabletler, tabakalı/hiyerarşik bir toplumun ve kurumsal bir devletin varlığına işaret eden “ön ve erken yazı” örnekleri hep burada ortaya çıkmıştır. Uruk'un hinterlandında 110 kadar küçük yerleşimin bulunduğu da dikkate alınırsa, kentin geniş bir coğrafyayı yöneten karmaşık bir siyasal merkez olduğu daha iyi anlaşılır. Uruk'un Mezopotamya Tarihi'ndeki özel konumu, burada ilk kentlerin belirdiğı çağın (MÖ. 4. binyılın) “Uruk dönemi” olarak adlandırılmasından ve onun kendine yakın

daha küçük kentlerle birlikte “Uruk dünyası”nın parçası olmasından da bellidir. MÖ. 3. binyılda vücut bulan onlarca Aşağı Mezopotamya kentinin Uruk’un ekonomik, dinsel, siyasal ve kültürel mirasını devam ettirmeleri bile, bu yerleşimin gerek Mezopotamya gerekse dünya tarihine damga vurduğunun en iyi göstergesidir (Nissen, 2003: 11-16). Uruk söz konusu olduğunda araştırmacıları asil şaşırtan olgu ise, bu kente ve ona yakın diğer kentlere özgü maddi kültür unsurlarının çok uzaklarda, 1000-1500 km kuzeyde de keşfedilmiş olmasıdır. Uruk çömlekleri, hesap taşları, silindir mühürleri ve mimarisi bu kadar uzağa nasıl taşınmıştır? “Uruk yayılımı” denen olgunun altında ne yatmaktadır? Ticaret mi, kültürel öykünme mi (kültürleşme), siyasal hegemonya mı, yoksa barışçı amaçlarla kurulmuş ticari üsler/koloniler ve ileri karakollar mı?

2.1. “Kolonileşme” ve “Koloncilik” Eşanlamlı Kavramlar mıdır?

Sorularımızın yanıtı yine “koloni” tanımında aranmalıdır. Bu kavram uzunca bir süre modern çağlardaki (16–19. yüzyıllar) Avrupa-merkezli koloncilik hareketleri ışığında tarif edildi, tarihöncesi ve antik kolonileşmeler de bu modele uygunlukları ölçüsünde değer gördüler. Oysa *kolonileşme* (kolonizasyon), *koloncilik* (kolonyalizm) ve *koloni* terimlerinin birbirine karıştığı modern Avrupa modelini Avrupa-dışı coğrafyalara ve kapitalizm-öncesi döneme uyarlamak sorunludur. Bu modele bağımlı kaldıkça, anayurdun koloni üzerinde siyasal, ekonomik ve askeri hâkimiyet kurması, yani kolonileşmenin güçlü bir devletin *kolonyalist faaliyetleriyle* örtüşmesi gerektiği fikrinden kendimizi kurtaramayız. Bu, araştırmacının kolonileşme temelli *kültürel karşılaşmaların* farklı coğrafya ve çağlarda nasıl yaşandığını saptamasını (kolonileşme örneklerini karşılaştırarak kültürel etkileşimin boyutunu kavramasını) zorlaştırır. Modern kolonileşme için önerilen paradigma, teknik açıdan gelişmiş *merkezin* (kolonici devletin) *çevreye* (koloni toprağına ve orada önceden beri yaşayan yerlilere) kolonlar eliyle teknoloji ve kültür ihraç ettiği varsayımını mutlaklaştırdığı için, metropol kültürünün taşıyıcısı olan kolonları/göçmenleri *kolonyal karşılaşmanın* odağına yerleştirir ve yerlilerin bu karşılaşma içinde oynadıkları rolü görünmez kılar.

Eski Yunan Tarihi dendiğinde akla gelen ilk isimlerden merhum M. I. Finley, 1976’da yayımladığı “Colonies – an Attempt at Typology” adlı makalesiyle koloni tiplerini ayırt etmeye çalışan araştırmacıların başını çeker. Finley, daraltıcı bir yaklaşımla, kavramın 16–19. yüzyıllardaki içeriğine sadık kalınmasını öğütler. Ona göre, bir iskânın *koloni* terimiyle karşılanabilmesi için şu koşulların sağlanmış olması gerekir: 1- Anayurttan yabancı topraklara doğru büyük çaplı göç. 2- Yabancı toprağın yerlilere boyun eğdirmek suretiyle sahiplenilmesi. 3- Yerli işgücünün kolonlar aracılığıyla kolonici devletin denetimine sokulması. 4- Göçmen nüfusun (içinden çıktığı) metropolün siyasal ve ekonomik denetimini kabullenmiş olması. Finley’in Avrupa koloncilığından hareketle çizdiği modelde, kolonların yerli topluluklar üzerinde hâkimiyet kurması beklenir: Yerliler, siyasal örgütlenme ve teknolojik donanım bakımından zayıftırlar; Avrupalı fatihler karşısında sonuç alıcı bir direniş sergilemelerini sağlayacak birlik ve eylemlilik kapasitesinden yoksundurlar (Finley, 1976: 184).

Büyük tarihinin modelinde eşitsizlik/hâkimiyet vurgusu vardır; model, *metropolün koloniye, kolonların da yerli halka üstünlüğü* temasından güç alır. Oysa *koloni* olgusunu böylesi dar bir çerçeveye hapsetmek, Yunan/Fenike

göçlerini, Helenistik çağın nüfus hareketlerini, Haçlı Seferleri sonucunda Filistin’de kurulan Latin prensliklerini, Venedik ile Ceneviz’in Doğu Akdeniz’de ördükleri ticaret ağını ve tarihteki daha pek çok iskânı “koloni” terimi ekseninde düşünmeyi reddetmek demektir (Stein, 2005: 10). Peki, Finley’i terimin kapsamını daraltmaya iten motif nedir? Öyle anlaşılıyor ki onun itirazı, insanoğlunun dünyanın farklı bölgelerini iskânıyla sonuçlanan nüfus hareketlerinin önemli bir kısmının *kolonileşme* terimiyle karşılanmasıdır. Finley, kolonileşmenin dünya nüfus dengesini değiştiren iskân hareketlerinin bir parçası olduğunu söylese de, bütün göçleri bu olguyla açıklama eğilimine açıkça karşı çıkmaktadır (Finley, 1976: 173).

Finley’in tarihçileri *kolonileşme* terimini “ölçülü” kullanmaya davet ettiği dönemlerde terimin içeriğinin bulanık olduğuna kuşku yoktur. Nitekim (Finley’in de üyesi olduğu) Cambridge Üniversitesi’nin 1966 yılında yayımladığı *Avrupa Ekonomik Tarihi* adlı hacimli kitabın ilk bölümü *Avrupa’nın İskânı ve Kolonileştirilmesi* adını taşımaktadır. Bölümün yazarı R. Koebner’in kaleminde “kolonileşme” ve “iskân” (*settlement*) terimleri eşanlamlıdır. Koebner, Orta Çağ Avrupa’sındaki Roma-Cermen sentezinin nedeni olan nüfus hareketlerini anlattığı bölümün hemen bütün sayfalarında da kolonileşmeden ve “kolon”lardan (*colonists*: koloniyi kuranlar + onların çocukları) söz ettiği halde “koloni” terimini hiç kullanmamıştır (Koebner, 1966: 1–91). (Elinizdeki metnin yazarı da, benzer bir yaklaşımı izlediği bir makalesinde tarihöncesi kolonileşmelerin neolitik yayılma üzerinde büyük rol oynadığını iddia etmiş, ancak anayurttan giden kolonların kurduğu yerleşmeleri “koloni” terimi ile adlandırmaktan özellikle kaçınmıştır). Bu tür yaklaşımları onaylamadığını belli eden Finley ise, “sonucu koloni olmayan bir kolonileşmeden söz edilemez” demiştir (Finley: 1976: 173).

2.2. “Emperyal/Yayılmacı Olmayan Kolonileşme” Mümkün müdür?

Finley’in daraltıcı tanımının nedenlerini ortaya koymak için, belki onunla paralel bir yaklaşım sergileyen Fransız sosyolog R. Maunier’ye (1887–1951) kulak vermeliyiz. Kimilerine göre “kolonyal sosyoloji”nin kurucusu olan Maunier, koloniyi koloni yapan unsurları şu şekilde sıralar: metropol hukukunun kolonlar tarafından yeni yurda taşınması, kolonların anayurtla uyruklu bağlarını sürdürmeleri, anayurdun yönetsel üstünlüğünün tartışma götürmezliği, dolayısıyla yerlilerin de aynı devletin uyrukları olarak tarif edilmesi. Maunier, koloninin metropolle bağını şöyle açıklar: Koloni, (toprağı ve insanlarıyla) devletin (anayurdun) uzantısıdır. Kolonileşme devletin iktidarını genişletme arzusundan bağımsız bir süreç olmadığı için, koloniler üzerinde çok sıkı bir devlet otoritesi vardır; koloni devlet mülkünün parçasıdır; devletin gözünde, *bir bütün olarak ilhak edilmiş topraktır*. Maunier’ye göre, Cezayir koloniyi en iyi örnektir, zira bu ülkenin Fransa’ya bağımlılığı ve sadakati mutlak. Koloni, yasama, yürütme ve yargının işleyişi bakımından da *merkeze* bağımlı olup, anayurttan bağımsız bir hâkimiyet anlayışı geliştiremez. Koloninin dizginleri *merkezin* elindedir ve kolonlar anayurdun yurttaşları oldukları gerçeğinin farkındadırlar. Yerlilere gelince, onlar metropolden bağımsız bir devlet kuramayacaklarını ve *özerk* bir yönetime sahip olamayacaklarını bilirler. Yerli, antik kolonilerden bu yana, ister kölelik statüsüne mahkûm edilmiş olsun, ister metropolün tabiiyetine girmiş olsun, isterse *merkezin* kendine tanıdığı *ortak topluluk* statüsü sayesinde görece bir hareket alanı kazanmış olsun, metropolün vesayeti altında bulunduğu gerçeğini inkâr etmez. Öyleyse

kolonileşme, antik çağlardan beri, bir fetih sonucunda kurulmuş *dışsal hâkimiyetle* vücut bulur. Göç bir toprağın kolonileşmesi için tek başına yeterli değildir, göçmenlerle birlikte *metropolün hukuku* ve yönetsel anlayışı da girmelidir: Kolonlar o toprağı metropol adına yönetmek ve orada uzun süre ikamet etmek için gelmişlerdir. Kolonileşme, adını metropolün simgeleri ve yönetsel araçları oraya taşındığında hak eder (Maunier, 1932: 30–37). Görüldüğü gibi, Maunier koloniyi metropol hukukundan ve yabancı gücün yeni topraklar üzerinde kurduğu siyasal hâkimiyetten bağımsız düşünmez. Bu yaklaşım, *Roma coloniasını* “kolonların *romanitas* götürdüğü yeni topraklar” olarak tarif eden antik anlayışla uyumludur.

Yeniçağ kolonisini tanımlarken kullandığımız geleneksel ölçütleri (Roma hariç) tarihöncesi ve ilkçağ kolonilerine uyarlamak sorunu çetrefilleştirmekten başka işe yaramaz. Acaba kapitalizm-öncesi çağın ruhuna uygun yeni bir tanımın peşine mi düşmeliyiz? 1990’larda Hacinebi (Birecik/Urfa) kazılarını yürüten ekibin başkanı G. J. Stein, MÖ. 4. binyıla tarihlenen bu yerleşimde Güney Mezopotamyalı kolonların varlığını saptamış ve çalışmalarını aktarırken tarihöncesi-ilkçağ nüfus hareketlerine uyarlanabilir bir *koloni* tanımı yapmanın gereğine inanmıştır. İşte Stein’in farklı çağlardaki kolonileşmelere uygun düştüğü inancıyla önerdiği tanım: “Koloni, bir toplumun *daha önce insan yerleşimine açılmamış ya da zaten başka bir toplumun yaşamakta olduğu* yabancı toprağı iskân etmesidir”. Eğer söz konusu toprakta “yerliler” var ise, göçmen topluluk yerleştiği mekân ve toplumsal değerleri bakımından farklılığını muhafaza edecektir. Göçmen-kolonlar anayurtlarına özgü kültürel, ekonomik, askeri ve siyasal kimliklerini koloniye taşıdılar da, ana-sitenin (metropolün) koloni üzerinde siyasal bir hâkimiyet kurması gerekmez (Stein, 2002a: 30).

Stein, ilkçağ kolonileri hususunda kafa yoran araştırmacıların başında gelir. Amerikalı arkeologun yaptığı koloni tanımı uzun bir düşünsel çabanın ürünüdür, zira o 1999’da yayımladığı *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia* adlı kitabında da tanım denemesine girişmiş, 3 yıl sonraki tanımıyla az çok aynı noktaları öne çıkarmıştı. Stein’in iki tanımında da (onun *kolonyal karşılaşma* adını verdiği) yerli-göçmen karşılaşmasına özel vurgu vardır: Buna göre kolonileşme, aynı toprağın farklı parçalarını paylaşan ve toplumsal yapıları birbirine benzemeyen iki komşu topluluğun yan-yana yaşama çabasını içerir. Dışlayıcı değil kapsayıcı bir tanıma ulaşmak isteyen Stein, göçmenle yerli ve koloniyle metropol arasındaki güç ilişkilerinin her örnekte farklı işlediğini baştan kabullenir (Stein, 1999b: 70). Kolonlar, kendileriyle yerliler arasındaki nüfus dengesine, askeri ve ekonomik güçlerine, metropolün desteğine, ülkenin yeni kolon girişine izin verip vermemesine bağlı olarak yerliler üzerinde hâkimiyet kurabilirler de, kurmayabilirler de. Stein, 1999 tarihli başka bir çalışmada, yaptığı bu tanıma sadık kalacağını sinyallerini verir (Stein, 1999a: 12).

2.3. Güney Mezopotamya Maddi Kültürünün Takas Ağları ile Uzak Diyarlara Taşınması

Genelden özele inecek olursak, Güney Mezopotamya’da doğan kentli-devletli toplumun ürettiği maddi kültürün Kuzey Mezopotamya yönündeki yayılımını (*Uruk’un yayılışını*) açıklamak için ortaya atılan “kolonileşme” tezine yoğunlaşmalıyız. Zira bu yayılım, kent, devlet ve uygarlığın keşfedildiği çağlarda vuku bulan ilk kolonileşme

örneği olabilir. Kuzey Mezopotamya kazılarında, a) yüzlerce km güneydeki Uruk kenti ile onun komşularına ve b) kuzeyin yerli halklarına izafe edilen iki farklı maddi kültür topluluğu keşfedilmiştir.

Kuzey yerleşimlerinde Uruk varlığına kanıt gösterilen unsurlar, dekorasyon amaçlı duvar çivileri (kil koniler), hesap tutma araçları, Uruk tarzı çömlekler (örneğin devrik ağızlı kâseler), silindir mühürler, mühürlü objeler, heykeller ve üç-bölümlü yapılarıdır. “Geç Uruk döneminde tüm tarihi boyunca Mezopotamya’nın karakteristik özelliği olacak bir obje tipi ilk kez ortaya çıkmıştı: silindir mühür. Küçük, çoğunlukla yüksekliği 3 cm’yi ve çapı 2 cm’yi aşmayan, kabuklardan, kemikten, seramikten ya da çeşitli taşlardan yapılmış ve üzerine bir sahenin ayna görüntüsü halinde kazındığı bir silindirdi bu. Yumuşak bir malzeme –çoğunlukla mühür kili, tabletler ya da küplere, kaplara yahut sürgülere iliştirilmiş kil topakları– üzerinde yuvarlandıklarında bu sahne kolayca okunabilecek kabartmalar halinde sayısız kez basılıyordu” (Van de Mieroop, 2006: 45).

Bir Kuzey Mezopotamya höyüğünde bu objelerin hepsi mevcut ise, höyüğün güneyli göçmenler tarafından iskân edilmiş eksiksiz bir Uruk yerleşimi olduğuna hükmedilir. Buna karşılık, Uruk tarzı çömlek yerli keramik gruplarına karışmış halde ise ya da çömlek ve mimaride yerli unsurların Uruk tarzına eklenmesi sonucunda melez ifade biçimlerine ulaşılmış ise, yerleşimin Uruk’tan etkilendiği kuşku götürmez ama bu tip buluntular güneylilerin fiziki varlığını (ortada bir nüfus hareketi olduğunu) kanıtlamaya yetmez. O halde, arkeolog elindeki bulgulara bakarak güney etkisini doğrudan Uruk merkezli bir göçe bağlayabilir ya da toplumlararası fiziki karşılaşma ihtimalini zayıf görüp maddi kültür düzeyindeki bir kültürleşme/öykünmeye vurgu yapmakla yetinebilir (Baltalı, 2007: 8).

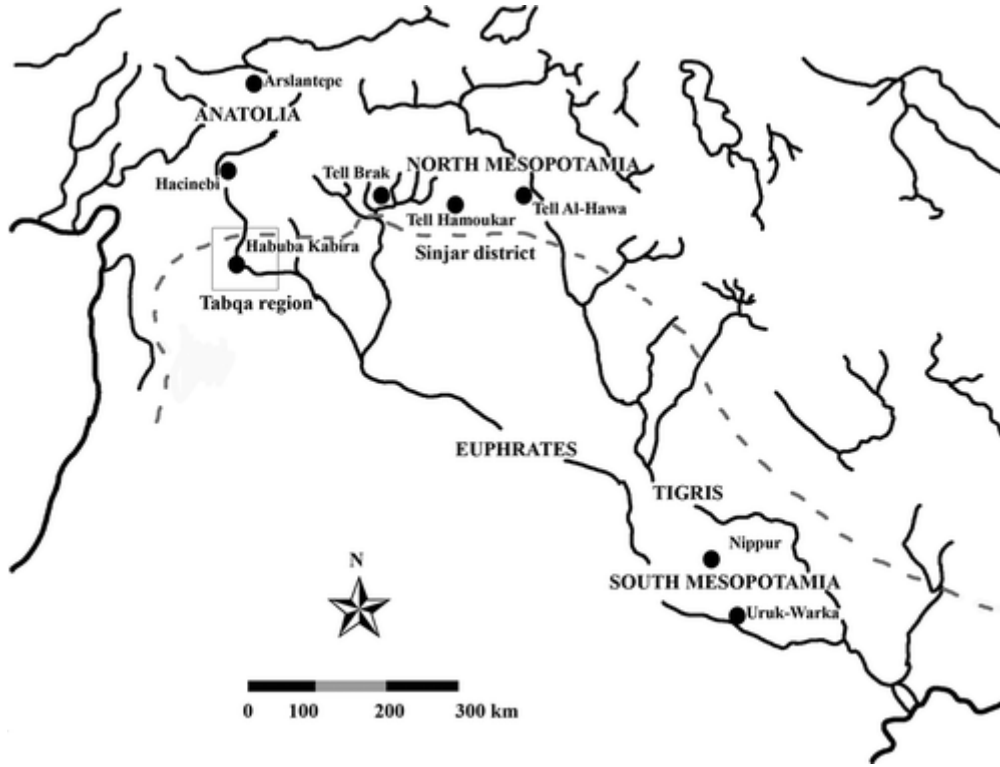
Arkeolojik verilerden hareketle, bir yerleşimin uzaklardan gelen göçmenler tarafından kurulduğuna hükmetmek kolay iş değildir. “Geniş bir bölgeyi içine alan yerli kültür aniden yabancı bir kültürle karşılaşmış olmalıdır” ki kolonileşmeden söz edilebilir. Ama kimi araştırmacıların kolonileşme delili olarak değerlendirdiği bulgular, başka araştırmacıların gözünde “takas, öykünme ya da teknoloji transferinin delili” olabilir. Stein’e göre, bir yerleşimin tamamının (Cebel Aruda gibi) ya da bir parçasının (Hacinebi gibi) göçmen-kolonlara ait olduğunu söyleyebilmek için belli koşulların olgunlaşması gerekir. 1- Yerleşimde bulunan çanak-çömleklerin tamamı ya da büyük bölümü, bölgenin çok uzağındaki bir çömlek topluluğu ile uyumlu, yerel çömlek kültüründen de farklı olmalıdır. 2- Evlerin ve kamu binalarının inşasında, uzak bir bölgenin mimari anlayışı birebir taklit edilmiş olmalıdır. 3- Yerleşimin kolonlar tarafından kurulduğunu söyleyebilmek için bölgede daha önce görülmemiş yeni teknolojilerin de (Uruk kolonileri örneğinde, malların nakliyatını, depolanmasını ve dağıtımını mümkün kılan yönetsel teknoloji) ortaya çıktığı saptanabilmelidir (Stein, 2002a: 39).

Hammadde ve “statü göstergesi lüks mallar” bakımından yoksul Güney Mezopotamya, 8. binyıldan başlayarak, kuzey ve doğudaki komşu yerleşmelere ait doğal kaynaklara ulaşmak, fırsat bulduğu ölçüde de bunların akışını denetlemek arzusundadır. Bu yüzden, kentli-devletli toplumların doğduğu ve siyasal erk sahibi seçkinlerin statülerini sağlamlaştırmak için egzotik mal talebinde bulunduğu Uruk döneminde, takas/ticaret hacminin daha da genişlemesini beklemek doğaldır. Erken Uruk döneminde (4000–3700) takasın canlı olduğunu sanıyoruz. Zira

Anadolu'da üretilen bakır, gümüş ve kurşun, bu dönemde Güney Mezopotamya'ya kadar ulaşmıştır. Ancak Uruk kültürüne has özellikler henüz kuzeye sirayet etmemiştir. *Orta* (3700–3400) ve *Geç Uruk*'ta (3400–3100) ise, *Uruk'un yayılışı* olarak adlandırılan süreç işlemeye başlamış, kuzeyin (yoğunluğu giderek artan) Uruk kültürel etkisine maruz kaldığını düşündürecek gelişmeler yaşanmıştır. Burada bir nokta açığa kavuşturulmalıdır: *Uruk kültürünün* kapsamına yalnızca kültüre adını veren Uruk (bugünkü Warka) kenti değil Güney Mezopotamya'da serpilmiş diğer kent-tipi yerleşimler de girer. Uruk adının öne çıkması, bu yerleşimin 4. binyılın ilk yarısında bile 70 hektarlık bir alanı kapsamasında ve binyıl sonuna doğru kent merkezinin 250 hektara çıkmasında gizlidir. Başka bir deyişle, güneyin ilk kentlerinin hiçbiri Uruk'la boy ölçüşebilecek büyüklükte değildir.

Uruk, diğer yerleşimleri kat kat aşan büyüklüğü ile *bölgesel bir merkez*, gerçek bir kenttir. Hatta tarihi ve kıyas kabul etmez yüzölçümü ile *insanlık tarihinin ilk kenti* sayılır. Ne yazık ki Uruk dönemi ve kültürüyle ilgili bilgilerimizin pek çoğu, bir döneme ve kültüre adını veren kentte yapılmış kazılardan ziyade, Batı İran, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu kökenli arkeolojik eserlerden gelmektedir. MÖ. 4. binyıl ortalarında, kuzeydeki yerel gelişimler temelde güney Mezopotamya'dan etkilenmiştir. Yerli halklar ile Uruk bölgesi kökenli toplumlar arasındaki etkileşimlerin kanıtlarına rastlanınca, etkileşimin nedenleri ile yerli ya da yabancı dürtülerin değişime ne oranda katkıda buldukları sorusunun merkezi önem kazanması doğaldır (Van de Mieroop, 2006: 42, 57).

Kuzeyle güney arasındaki etkileşimi keşfeden kişi Mallowan'dır. Britanyalı arkeolog, 1930'lardaki Ninova (Kuzey Irak) kazılarında Uruk, Ur, Tello/Girsu gibi Güney Mezopotamya yerleşimindeki çömleklere benzeyen keramik örneklerini gün yüzüne çıkarmıştır. Sonraki kazılar, Ninova'nın güneye has çok sayıda materyali barındırdığı hususunda şüpheye yer bırakmaz. Mallowan, Tell Brak (Kuzeydoğu Suriye) kazıları sayesinde güney etkisinin bu yerleşime de ulaştığını gözlemiştir. 1960-1970'lerdeki kazılar, etkinin keramikle sınırlı kalmadığını ve bürokratik kurumsallaşmaya işaret eden materyalle (silindir-mühürler, sayısal tabletler, hesap taşları ve mühürlenmiş kil toplar) desteklendiğini ortaya koyar. Bunlara özellikle Habuba Kabira-süd (Tell Kannas) ve Cebel Aruda gibi Orta Fırat (Kuzey Suriye) höyüklerinde rastlanır. Bu tür yerleşimler, bakir, yani daha önce hiçbir topluluk tarafından iskân edilmeyen topraklarda kurulmuş, kısa süre sonra da terk edilmiştir. Aynı dönemde kazılan Godin Tepe'de de (Orta-Batı İran'da) Uruk etkisine işaret eden bulgulara ulaşıncaya, *Uruk'un yayılışı* denen olgunun Sümer ülkesinden Anadolu ve İran sınırlarına dek uzandığı düşüncesi iyice güç kazanır (Emery, 2007: 52–55).

Şekil 1: Mezopotamya – MÖ. 4. Binyıl. Metinde adı geçen “pür Uruk kolonileri”nin yoğunlaştığı coğrafya Tabqa Barajı bölgesidir; Habuba Kabira dışında, Cebel Aruda ve Şeyh Hasan yerleşimleri orada bulunur (Sundsdal, 2011: 166).

Amerikalı antropolog Algaze, *Uruk yayılımının* nedeni olarak tarımsal ürün fazlası ile paralel biçimde artan nüfusu, yönetici sınıfların güçlenişini, kent-devlet örgütlenmesini mümkün kılan yönetsel merkezleşmeyi ve özellikle de Güney Mezopotamyalı göçmenlerin seçkinlerce talep edilen (statü simgesi) lüks malların kuzeyden güneye akışını kolaylaştırmak üzere çevre bölgelere yayılışını gösterir. Algaze, patenti dünyaca ünlü Amerikalı sosyolog Wallerstein’a ait olan (modern ekonominin dünyayı merkez – yarı çevre – çevre olmak üzere üç parçaya böldüğü ve parçalar arasındaki ekonomik ilişkinin *eşitsizlik* temelinde yükseldiği fikrinden hareket eden) “dünya-sistem” analizini kent-odaklı Uruk dönemine uyarlamak ister. Onun *dünyanın en eski koloni ağı sistemi* olarak adlandırdığı modele göre, Orta ve Geç Uruk dönemindeki kolonyal yayılma, *merkezin* (güneyin) kendinde olmayan hammaddelere sahip bölgelerin (çevre: kuzey) doğal kaynaklarına ulaşma ve bunların kente akışını denetleme arzusundan doğmuştur. Güneyli yöneticiler ve tacirler, hammadde bakımından zengin bölgelerdeki stratejik noktalara “*kentsel nitelikte Uruk ticaret ağının idari merkezleri olan koloni, istasyon ve ileri karakol olarak tanımlanan üç tip yerleşme kurmuşlardır. Bunlardan yönetim merkezi pozisyonundaki koloniler büyük, istasyon ve ileri karakollar ise küçük yerleşmelerdir*” (Erarslan - Aktuğ Kolay, 2005: 83).

2.4. Takas İhtiyacı ve “Uruk Koloni Ağı”

Algaze'nin “Uruk'un Yayılışı” adlı hacimli makalesi (1989) ile Wallerstein'a referansla “Uruk Dünya-Sistem” adını verdiği kitabı (1993), merkez-çevre karşıtlığına vurgu yapar; iki eserin de ana fikri, Mezopotamya'nın güneyi ile kuzeyinin sosyoekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından eşit olmadıklarıdır. Buna göre, Güneylilerin (anayurdun ihtiyaçları doğrultusunda) Kuzey Suriye-Irak'ta, Güneydoğu Anadolu'da ve İran'ın batısında kurdukları ticaret kolonileri ile istasyonları, Uruk kültürünü kuzeye taşımakla kalmamış, yakınlardaki yerleşimlerin de bu kültürü tanımasını sağlamışlardır. Kuramını merkez-çevre karşıtlığı üzerine kuran ve denk olmayan (*asimetrik*) ekonomik ilişkiyi mutlaklaştırdığı gerekçesiyle *indirgemecilikle* suçlanan Algaze, modeline esneklik kazandırmak için çevre ile merkezin *homojen yapılar* olarak görülmemeleri gerektiğini söyler. O, Wallerstein'ın işaret ettiği modern koloniciliğin Avrupa devletleri arasındaki ticari rekabetten doğması gibi, *Uruk dünya-sistemin* de güneyin rakip kentlerinin ticari etkinliklerini genişletme arzularının sonucu olduğunu öne sürmektedir (Algaze, 1989: 590).

Algaze, Kuzey Mezopotamya'daki Uruk varlığının yerel koşullara (coğrafi konum, ekolojik niş, yerleşimin Uruk-öncesi tarihi) bağlı olarak çeşitlilik gösterebileceğini baştan kabullenir ve “Uruk'un yayılışı” sürecini yaşayan yerleşimleri 5 başlıkta inceler. 1- Uruklu kolonlara ev sahipliği yapmasalar bile *güneylilerin kurduğu yeni yerleşimlerden etkilenenler*. 2- Mezopotamya dairesinin dış-çeperindeki küçük ve izole *ileri karakollar* (Zağros'ta Godin Tepe ve Tepe Sialk; Orta Suriye'de El-Kowm 2). 3- Uruk kültürünün yayılma hattını oluşturan takas yolları üzerindeki küçük ve izole *istasyonlar* (Orta Fırat'ta Tell Qraya, Tell Ramadi; Yukarı Fırat'ta Hassek Höyük; belki Habur Suyu üzerindeki Tell Fadgami ve Umm Qseir). 4- “Uruk'un yayılışı” sırasında kurulmuş *yerleşimler ağının* odağını oluşturan *kasabalar/koloniler (enclaves)*: Orta Fırat'ta Habuba Kabira; daha yukarıda Samsat; Türkiye-Suriye sınırında Karkamış; Kuzeydoğu Suriye'de Tell Brak, Yukarı Dicle ya da Kuzey Irak'ta Ninova). 5- Kasaba tipi yerleşimlerin/kolonilerin çevresinde konumlanan çok sayıda küçük höyük (Algaze, 1993: 41–56).

Algaze, 5 kategoriye ayırdığı ve *Uruk'un yayılışı* sürecinin ürünü olduğuna inandığı “koloniler ağı”nın 4 evrede hayat bulduğuna inanır. 1- Uruk'a yakın mesafedeki Susiana'nın kolonileşme yoluyla Mezopotamya kültürüne katılması. 2- Güneylilerin hiç insan yerleşimine açılmamış (Suriye'nin kuzeyindeki Şeyh Hasan) ya da önceden kuzeylilerce kurulmuş (Brak ve Ninova) Yukarı Mezopotamya sitlelerine yerleşmeleri. 3- Kuzey Suriye'de Tell Şeyh Hasan yakınlarında (H. Kabira ve C. Aruda) ya da daha kuzeyde kara ve nehir yollarını denetlemeyi mümkün kılan bölgelerde (Karkamış), kentsel yerleşimlerin kurulmasıyla Uruk merkezli iletişim ağının güçlendirilmesi. 4- İran Yaylası'na giden yolları, dolayısıyla maden yataklarını denetlemek için Zağros geçitlerinde ileri karakolların kurulması... Algaze'nin özellikle dikkat çektiği nokta, *Uruk'un yayılışı*na yön veren 4 evrenin toplumsal ve siyasal açıdan parçalı (rakip kentlerin sürekli mücadele ettiği) bir merkezden yürütülüyor oluşudur. Güney kentlerinin rekabeti, kuzey ve doğu yönündeki kültürel genişlemeyi sekteye uğratmaz; aksine, rakiplerin takas yollarını denetleme arzularını kamçılıyarak Uruk yayılmasına katkı sağlar (Algaze, 1993: 110–115).

2.5. Kuzey Mezopotamya'da "Kentli Toplum"a Doğru: Tell Brak Örneği ve Uruk Kültürel Etkisi

Yakın zamanlara kadar Mezopotamya'nın ilk kentlerinin yalnızca güneyin alüvyonlu ovasında boy verdiğine inanılıyordu. Antik Yakındoğu tarihçisi Van de Mierop, 1997 tarihli *Eski Mezopotamya Kenti* adlı kitabında kentlerin güneyde doğduğunu ve bu örgütlenme tarzının zamanla kuzeye ulaştığını kesin cümlelerle ifade eder. Algaze'nin popülerleştirdiği "Uruk yayılımı" tezine yaslanan bu yaklaşım, kent kültürünü hammadde bakımından zengin kuzey bölgelerine götürenlerin (içinden çıktıkları kentin talep ettiği metal, taş ve kereste gibi doğal kaynakların peşine düşmüş) Uruklu / Güney Mezopotamyalı kolonlar olduğunu öne sürer. Bu mantığa göre, kuzeyde kentli toplumun ortaya çıkışıyla "Uruk yayılımı" arasında doğrudan bağ vardır. Ne ki, *Orta Uruk dönemi* boyunca (3700-3400) güneyin 50-75 hektar büyüklüğünde iki kente (Nippur ve Uruk) sahip olduğu yadsınamasa bile, Tell Brak kazıları, tek(güney)-merkezli kentleşme tezlerine karşı, kuzeyin güneyle temastan önce de "kentli toplum" özellikleri sergileyebildiğini ortaya koymuştur. 4. binyıl ortalarına kadar, Nippur, Uruk ve (600-700 km kuzeydeki) Brak'ın nüfus, yüzölçümü ve toplumsal karmaşıklık düzeyi açısından benzeştikleri artık genel kabul görmektedir. Brak merkezinin yayılma alanının *Erken Uruk devrinde* (4000-3700) 45 hektarı bulunduğu kesindir. Bu kuzey yerleşmesi, *Orta Uruk'ta*, merkeze eklenen çevre bölgelerle birlikte 100 hektar büyüklüğe ulaşmış olabilir; kent merkezinin binyılın ikinci yarısında 65 hektardan küçük olmadığı kesindir. Bu verilerden hareketle, (Geç Uruk döneminde [3400-3100] yaklaşık 20 000 kişiyi barındıran) Brak'ın güneyli kolonların gelişinden önce de büyük ve karmaşık bir yerleşim olduğu söylenebilir. Öyleyse, tek-merkezli kentleşme tezine mesafeli yaklaşım binyıl ortalarına kadar Mezopotamya'daki kentsel devrimin güney ve kuzeydeki iki merkezde örgütlendiğini iddia etmek mümkündür. Ancak, binyılın ikinci yarısında denge güney lehine bozulacaktır. Güneyin parıltılı kenti Uruk'ta coğrafi genişleme ve servetin merkezde toplanması süreci hız kesmezken, Brak (belki de kuzeye özgü çevresel koşullardan dolayı) yerinde saymıştır (Emberling, 2003: 259, 262, 264-265).

Kentin köy ve kasaba tipi yerleşimlerden farkı, karmaşık bir teknolojiye ve işbölümüne dayalı ekonomik yapısı, kalabalık ve heterojen nüfusu, kamusal yönetim anlayışını içeren toplumsal örgütlenme biçimidir. Kentleşme, toplumun ekonomik, teknolojik, sosyal ve siyasal yapısındaki değişmelerin bir yansıması olup toplum yapısında artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde de değişikliklere yol açan nüfus birikimi sürecinin adıdır. "Kentleşme tarımsal üretimden daha ileri bir üretim düzeyine geçiş, olarak da tanımlanabilir. Bu geçiş tüm üretim denetleme işlevinin kentlerde toplanmasını zorunlu kıldığı gibi, kentlerin büyümesine ve yoğunluk kazanmasına, heterojenlik ve bütünleşme derecelerinin artmasına yol açmıştır" (Erarslan ve Aktuğ Kolay, 2005: 81). Brak bu kıstaslar ekseninde değerlendirilirse, Uruk kadar olgunlaşma fırsatı bulamadığı halde, onu tarihin ilk kentlerinden biri saymak mümkündür.

Brak'ta keşfedilen (kırılmadan günümüze gelebilmiş) 30'dan fazla "ağırşak" örneği, bu kentte tekstil üretiminin önemli bir yer tuttuğunu kanıtlar (Demand, 2011: 61). *Ağırşak*, yün ve iplik eğirmeye yarayan, ipi ağırlaştırmak (iğnin dengeli biçimde dönmesini sağlamak) için alt ya da üst uca takılan ortası delik taş, pişmiş toprak, tahta, maden ya da kemikten yapılmış tekerlek biçiminde ağırlıktır (Saltuk, 1993: 16). Joan ve David Oates çiftinin

çalışmaları sayesinde, Brak'ta ahşap ve metal işçiliğinde uzmanlaşmış zanaatkarların bulunduğunu da biliyoruz (Demand, 2011: 61). Değerli metallere imal edilmiş estetik objeler, kolay taşınabildikleri için (uzun-mesafeli takas ağları sayesinde) maden ocaklarının bulunduğu bölgelerden uzağa götürülebilirler. Biriktirilip saklanabilen bu objeler, neolitik toplumda hiç bilinmeyen *varsıl-yoksul farklılaşması* ve *statü çeşitliliği* yaratarak tabakalaşma düzeyini artırır. Bazı yazarlar, metalürjide kaydedilen ilerlemelerle toplumsal karmaşıklık - kentleşme adımları arasında paralellik kurmaktadır. Gerçekten de, Kuzey Mezopotamya yerleşimlerinin çoğu maden yataklarıyla bağlantılı kentleşme maceraları yaşamıştır (Demand, 2011: 60). Güneydeki hiyerarşik yapının inşasında da, önceleri işlenmiş sonraları ham halde ithal edilen değerli ve yarı-değerli metallere rolü büyüktür.

Brak kamu binaları incelendiğinde, anıtsal mimarinin güneyden aşağı kalmadığı, bazı bina duvarlarının 2 metre kalınlığa ulaştığı görülür (Akkermans ve Schwartz, 2003: 188). Kentin 4. binyıl ortalarından itibaren belirgin bir kültürel değişim yaşadığı da açıktır. İçinde *göz idol* olarak tanımlanan figürinler bulunan, bu nedenle 1930'larda Mallowan'ın yürüttüğü ilk kazılardan başlayarak *Göz Tapınak* adı verilen yapı, 4. binyılın ilk yarısında kuzey mimari geleneğinin izlerini taşımaktadır. Tapınak, binyıl sonuna doğru farklı dokunuşlarla yenilenir ve güney mimarisi kuşku duyulmayacak denli baskın hale gelir. Değişimin nedenini araştıran yazarlar, reylerini genelde iki görüşten biri lehine kullanırlar. İlkinde göre, kentin yöneticileri / tapınak memurları, Güney Mezopotamya mimarisine öykünmüş; *Göz Tapınağı*'ni kültürel merkez konumundaki Uruk'a bakarak yenilemek istemişlerdir. Diğer görüş, tapınağın görünümündeki değişimi Brak'ın güneyli savaşçılar tarafından fethine bağlar. Bu tezin dayanağı, kent çevresindeki uydu yerleşimlere ait bulguların Brak merkezine *Geç Uruk devrinde* coğrafi açıdan (belki bir savaşın yarattığı kaos nedeniyle) küçüldüğü düşüncesini desteklemesidir. Her iki görüşün de *güneyle etkileşim* temasını öne çıkardığı görülmektedir. Bu, *Uruk yayılımını* doğrulayan bir bakıştır. Bu arada, Brak'taki kültürel değişimi güneyli kolonlar tarafından kurulmuş küçük-ölçekli *ticaret kolonisine* bağlayan yaklaşımın da pek çok destekçisi olduğu hatırlatılmalıdır (Emberling, 2002: 89).

Algaze gibi, güneylilerin dağlık kuzey bölgelerinde çıkarılan doğal kaynaklara ulaşma arzusunun *Uruk yayılımının* merkezine koyan Stein, kuzeydeki Uruk maddi kültür varlığını (bölgelerarası etkileşimi) 4 nedene bağlamaktadır: fetih, kolonileşme, uzun mesafeli takas, kuzeyin yerli seçkinlerinin Uruk maddi ve siyasal kültürüne öykünmeleri (Stein, 2012b: 141). Güneyin kent-devletlerinde ekonomik yapının aslen tarıma dayandığını ve bu devletlerin henüz uzun mesafeli ticaret ağlarına ihtiyaç duymadıklarını düşünen kimi arkeologlar, *kuzeydeki Uruk etkisini* takas yollarını denetleme arzusunun değil, bakir tarım arazisi bulma hedefine dayandırır: Ortada kolonileşme varsa bile, kuzeye göçün nedeni *ticaret kolonileri değil, tarım kolonileri* kurma isteğidir. Ticari amaçları olası görmeyen, kolonileşme sözcüğünden de hazzetmeyen arkeologlar ise, göçmenlerin *ülkelerini ekolojik ve siyasal nedenlerle terk etmek zorunda kalan sığınmacılar* olduklarını düşünürler. Bu tartışmalar arasında bir noktanın hatırdan tutulması yerinde olur: Yukarıdaki açıklamalar, *Uruk yayılımının* bütününe kapsama iddiasında olmayıp tekil örnekler için geliştirilmişlerdir ve bu nedenle sürecin karmaşıklığını (tek nedene indirgenemezliğini) çok iyi yansıtır. Kolonileşme tezini destekleyenler bugün çoğunluğu oluştursalar da, "güneyli kültürün kuzeyi etkisi altına alması"ni uzun soluklu bir *kültürleşme, melezlenme ya da öykünme* serüveni (komşuların ortak bir kültür

evrenini paylaşmaları) olarak görenler az değildir. Örneğin Fransız arkeolog Butterlin, *dünya-sistem* yerine *kültür-sistem* terimini öne çıkarır ve Uruk'un komşuları için bir model olduğunu, kuzeylilerin yerli ve yabancı unsurları kaynaştırarak ihtiyaçları ve arzuları doğrultusunda (yoğunluğu farklılık gösteren) bir "kültürleşme" yaşadıklarını söyler (Butterlin, 2003: 131-137, 386-390).

Kuzeydeki kültürel değişimin nedenleri hususunda bilim dünyası öyle bölünmüş durumdadır ki 4. binyıl kuzey yerleşimlerinin aşağı-yukarı 4 kategori oluşturduklarını kabullenmek gerekir. 1- Uruk kolonileri, 2- Göçmenlere kapılarını açan, onlara yer gösteren ve iki kültürlü yapıya izin veren yerli siteler, 3- Uruk etkisine pek az maruz kalanlar, 4- Güney kültürünü iyi tanımakla birlikte, yerli gelenekleri yaşatmakta kararlı yerleşimler... Yine de, Kuzey Mezopotamya'da bu kategorilere uymayan pek çok höyük bulunur. Örneğin Tell Brak'ın bir kültürleşme mi yoksa kolonileşme sonucunda mı "Uruk kültür evreni"ne dâhil olduğunu ortaya koymak zordur. Bu metinde pek fazla işlememiş olsak da, *Uruk yayılımında* askeri seferlerin büyük rol oynadığını öne süren arkeologlar vardır. Örneğin, henüz *Orta Uruk döneminde* kurulan ve ilk "gerçek" Uruk kolonisi olduğu düşünülen Şeyh Hasan kazılarının başkanı Boese, bu erken koloninin fetihlerin örgütlendiği bir tür kışla-kasaba olduğuna inanır. Brak kazılarını yürüten ekip de, ölü gömme tekniklerinden hareketle, Brak'ın *Geç Uruk döneminde* şiddetli bir savaşla sarsıldığı izlenimine kapılmıştır (Rothman, 2011: 825).

3. SUSİANA'NIN MEZOPOTAMYALILAŞMASI: KOLONİLEŞME Mİ, YOKSA KÜLTÜREL ÖYKÜNME Mİ?

Mezopotamya'da toplumsal tabakalaşma, kentli toplumun doğuşu ve devletleşme, birbirleriyle bağlantılı sarmal süreçlerdir. *Uruk'un yayılışı*, 4. binyıldaki dönüşüme eşlik eden ve bütünü tamamlayan diğer unsurdur. Dönemle ilgili çapraz okumalardan çıkarılabilecek sonuç, kentli-devletli toplum örgütlenmesi ile seçkinlerin lüks mal talepleri (güneyin sahip olmadığı hammaddeleri dışarıdan getirtme, dolayısıyla ticari ağları denetleme arzusu) ve güney menşeli *kolonyal yayılma* arasında kopmaz bir bağ olduğudur. *Uruk yayılımı* kavramını ortaya atarak Eski Yakındoğu çalışmalarında büyük bir tartışma başlatan Algaze'ye göre, Uruk kültürünün *merkezden çevreye* yayılışını mümkün kılan gelişmelerin ilki, *Susiana'nın kolonileştirilmesidir*. Kolonileşme, Susiana (Güneybatı İran: bugünkü Huzistan) toplumunun önce yükseliş sonra gerileme-çöküş yaşadığı, aşağı yukarı *Geç Ubeyd - Erken Uruk evresine* denk düşen dönemi (*Susa I*: 4200-3700) izlemiştir. Algaze'ye bakılırsa, Uruk maddi kültürü (çanak-çömleği) ile ideolojisinin (mühür desenlerine yansıyan toplum düzeninin) Susiana'ya ihracının nedeni, Uruk'tan yapılan göçlerdir. Susiana, 4. binyıl ortalarındaki göçler sonucunda Uruk kültürüyle bütünleşmiştir. Ancak *Susiana'nın Mezopotamyalılaşması*, siyasal değil kültürel bir dönüşüm sürecinin adıdır (Algaze, 2013: 82).

Alanda çalışan araştırmacılar, Güneybatı İran'ın *Orta ve Geç Uruk dönemlerinde* (3700-3100) Mezopotamya dünyasının parçası haline geldiği (Uruk kültürü ile kurumlarının Susiana'ya ihraç edildiği) hususunda hemfikirdir. 4. binyıl ortalarından itibaren iki bölgede üretilen çömlekler, mühürler ve hesap tutma araçları (hesap taşları; sayısal tabletler; malların alıcıya güvenli biçimde ulaştırılmasına yarayan, gönderiye dair sayısal açıklama içeren ve yalnızca teslimatı alan kişi tarafından kırılarak açılabilen kil toplar) büyük ölçüde benzeşmeye başlamıştır.

Uruk ve Susiana'da kayıt tutmak ve yönetsel sorunları gidermek için aynı tekniklerin kullanıldığı çok açıktır. İki bölgeye ait mühür baskılarındaki temalar incelendiğinde, siyasal örgütlenme tarzlarının da benzer olduğu sezilir. İki bölgenin aynı mitolojiyi paylaştıkları ve ortak ritüellere sahip oldukları bile söylenebilir. İkonografik bulgulara göre, Urukluların ve Susianlıların tapınağa sundukları hediyeler aynıdır; anıtsal mimari açısından da iki bölgenin aynı kültürü paylaştıkları görülür. Peki, bu kültürel benzerliğin nedeni nedir? Akla gelen ilk açıklama *kültürleşme* (komşu kültüre öykünme; onu kendinin kılma ve kimliğini o kültüre uyarlama arzusu) olsa da, Algaze tercihinin *kolonileşmeden* yana kullanır ve Mezopotamya'dan gelen kolonların Susiana'da yeni yerleşimler kurarak Uruk kültürünü doğu ve kuzeye yaydıklarını varsayar. Ona göre, Güneybatı İran'ın Uruk etkisine girmesinin bir sonucu da Susiana'da (bölgeye adını veren) Susa ve (110 km daha doğuda) Çoga Miş adlı iki rakip kent-devletin doğmuş olmasıdır. Ama İran'ın rakip kentleri siyaseten Mezopotamya'dan bağımsızdırlar (Algaze, 1989: 574, 576).

Çok yakın mesafede bulunan Uruk ve Susiana, coğrafi açıdan da birbirlerine benzerler. Ama araya giren bataklık, bölgeler-arası yolculuğu güçleştirir. Ulaşım için Zağros eteklerinden bataklıkların etrafını dolanmak gerekir. İki bölgedeki kültürlerin 4. binyıla kadar birbirinden farklı olmasının nedeni belki de ulaşım güçlüğüdür. Susiana'nın Çoga Miş yerleşiminde 5. binyıl sonlarında *iç dinamiklerden kaynaklanan bir güç merkezileşmesi* yaşanmıştır. 4. binyıl başlarında Susa'da yeni bir merkez ortaya çıkar ve üzerine tapınakların inşa edildiği devasa platformla kendi anıtsal mimarisini geliştirir. Susa maddi kültürü, *Geç Uruk döneminde* bütünüyle Mezopotamya etkisine girmiştir. "*Çok sayıda tipik Geç Uruk çanak çömleğine ve ön-çiviyazısının öncüllerine rastlarız... Susa kendi başına bir kent haline dönüşmüştü ve tüm Susiana bölgesinin kaynaklarını kontrol ediyordu. Üstelik kültürel açıdan İran'ın geniş bir coğrafi alanını etkisi altına almıştı. 300 km kuzeydeki Godin Tepe gibi orta Zağros yerleşmelerinde ve 900 km doğudaki Yahya Tepe gibi orta İran yerleşmelerinde eğik kenarlı kâse ve yazının öncülleri gibi Uruk esinli unsurlar görülür oldu*" (Van de Mieroop, 2006: 57-58).

3.1. Susiana Ovası'ndaki Mezopotamyalılaşmaya Dair Faklı Senaryolar

Susa I olarak adlandırılan dönemde (4200-3700) Susiana nüfusunda artış gözlenir, ancak ortada hala bir devlet yoktur. Arkeologların bir kısmı, bu dönemde ovanın en geniş yerleşmesi olan Susa'nın (yakınlardaki büyük yerleşmelerden en az 4 kez daha geniştir) bölgeyi kendi denetimi altında tutabildiğine inanır. Diğer bir kısım ise, hala merkezileşmiş bir siyasal otoriteden söz edilemeyeceğini ve *özerk köyler* düzeyindeki örgütlenme biçiminin sürdüğünü düşünür (Hole, 1985: 21). Gerçek, herhalde bu iki uç yaklaşımın ortasında bir yerdedir. Bazı araştırmacılar biraz da bu yüzden Güneybatı İran'ın henüz "devlet" adını hak edecek örgütlenme düzeyine sahip olmadığını bildirmek için o meşhur "şeflik" kavramını tedavüle sokarlar. *Şeflikten* kasıt "devletin hemen öncesi" ise, makul bir önermedir bu. Zira Susa kazılarında *Susa I dönemine* ait 260 kadar damga-mühür ve mühürlü obje bulunmuştur. Mühür sahipleri, mal akışını denetleyen ve artı-ürünü merkezde toplayıp gerektiğinde yeniden dağıtan yönetsel seçkinler olabilir. Eldeki örneklerin bazıları kapıları mühürlemek için kullanılmıştır. Acaba bunlar *artı-ürünün* saklandığı depoların kapıları olabilirler mi (Potts, 1999: 49-50)?

4. binyıl başında Susiana'da yerleşme sayısı artmış; çömlek imalatı ve dağıtımıyla ilgili kararlar merkezden alınır olmuştur. Bu verilere bakılırsa, bölgede merkezleşme eğilimlerinin arttığı söylenebilir. Ama Susa'nın yüzölçümü aynı dönemde belirgin biçimde daralmış, yerleşmenin bir bölümü şiddetli bir yıkıma uğramıştır; onu çevredeki küçük yerleşimlere bağlayan etkileşim ağı da çözümlenip zayıflamıştır. Susa'nın bir kriz anında kısa süreliğine terk edilmiş olması mümkündür. Demek ki Susiana ile bölgeye adını veren Susa yerleşimindeki gelişmeler paralel değildir. *Susa II döneminde* (3700-3100) yerleşmenin yeniden yükselişe geçtiği, ovadaki merkezi konumunu geri kazandığı ve bu gelişmelere Uruk kültürel etkisinin eşlik ettiği gözlenir. Bundan sonra Güney Mezopotamya (Uruk) ile Güneybatı İran (Susiana) kültürel açıdan bütünleşirler. Öyle ki Uruk maddi kültür unsurlarının kuzeye yayıldığını kanıtlayan bulgular içinde Susa-bağlantılı olanlar Uruk-bağlantılılardan fazladır (Abdi, 2012: 21-23). Özetle, *Uruk yayılımı* aynı zamanda *Susa yayılımı*dır. Eğer Susiana (Algaze'nin varsaydığı gibi) Uruklu göçmenler tarafından iskân edildiyse, Susa kültürü zaten Uruk'tan taşınmış bir kültür değil midir?

Gerçek herhalde buraya yazıverdiğimizden daha karmaşık olmalıdır ve onu bulmak için Algaze'nin tezini Susiana uzmanlarının sunduğu verilerle test etmek gerekir. Bunlardan biri olan Amerikalı arkeolog/antropolog Wright, Susiana'nın *Orta Uruk döneminde* (3700-3400) parlak zamanlarında, ovada yaklaşık 25 000 kişinin yaşadığını düşünüyor. Tarıma elverişli araziler dağınık olduğundan birbirlerine görece uzak yaşayan Susiana sakinleri, irili-ufaklı 60 yerleşme kurmuşlardır. Bunların çoğunu küçük (ortalama 1,5 hektar) ya da büyük (1,5-3 hektar) köyler oluşturur. Küçük köylere içinde 100 kişinin yaşadığı Tepe Şerefabad'ı örnek veren Wright, bu höyüğün *kendine yeten bir köy ekonomisine* sahip olmadığını saptamıştır. Köylülerin kullandığı pek çok obje (çömlekler, kuvarslı kayalar ve öğütme taşları) dışarıdan gelmiş; köydeki ekonomik etkinliğin bir kısmı yerleşimin dışındaki otoriteler tarafından örgütlenmiştir. Büyük köye örnek, arkeologların KS-54 adını verdikleri yerleşimdir (Susa kenti, ikisinin tam ortasındadır). 2,5 hektar büyüklüğünde olup 500 kişiyi barındıran KS-54 de kendine yeten bir ekonomi değildir, ama onun çevreyle kurduğu ilişki Şerefabad'dan farklıdır. Şerefabad'da tabakalaşma zayıftır ve *tarımsal fazla* köyün ihtiyaç duyduğu dayanıklı malların temini için ihraç edilmektedir. KS-54'te ise, hemşerilerinden daha büyük evlerde ve merkezde oturan *yerel seçkinler*, artı-ürünün tamamının dışarıya gitmesini engelleyerek bunun bir kısmını kendilerine ayırırlar. Susiana'da toplumsal tabakalaşma düzeyleri farklılık gösteren köyler dışında, büyüklükleri 4-8 hektar arasında değişen 4 *küçük merkez* bulunur. Üçüncü olarak *büyük merkezler* (*kasaba-kentler*) vardır ki bunların içinde ilk sırayı Susa alır. Bu *kentin* çekirdeğini oluşturan yüksek-kent 9 hektar, *Orta Uruk döneminde* (3700-3400) genişleyen aşağı-kent 25 hektardır. Bir başka merkez olan Ebu Fanduweh ise, 10 hektardan (4+6) büyük değildir. Genişlik bakımından bu ikisinin arasında kalan Çoga Miş'in aşağı kısmı 17 hektarken, yüksek-kent Susa'ninkine nazaran çok küçüktür (Wright, 2005: 179-184). Buradan çıkan sonuç, Susiana'da 4. binyılda devletleşme-kentleşme eğilimlerinin güçlenmiş olduğudur. Yine de, bölgenin nüfus yoğunluğu Mezopotamya'daki ile kıyaslanamaz. Ovanın toplam nüfusu için telaffuz edilen sayı, *Uruk kent merkezinde* ikamet edenlerinkine eşittir. Ayrıca ova nüfusu 1400 km²'ye yayılmışken, aynı (hatta daha çok) sayıda insan binyıl sonunda 2,5 km²'lik tek bir Mezopotamya kentine sığmaktadır.

Peki, Susiana’da toplumsal karmaşıklık yönünde atılan adımlarla (ki bunların önemli bir kısmı Mezopotamya ile temastan öncedir) *Uruk kültürel katkısı* arasında nasıl bir bağ var? Wright, Susiana’nın Mezopotamyalılaştığını (Algaze gibi) kolonileşmeye dayandırmaz: *Erken ve Orta Uruk dönemlerinde* beliren Uruk-bağlantılı keramik ovadaki yerli çanak-çömlek kültüründen kati bir kopuşa işaret etmediğine göre, Mezopotamya’dan Susiana Ovası’na kitlesel bir göç olmamıştır. Tacirler, askerler, çobanlar, zanaatkarlar ve sığınmacılar, küçük gruplar halinde ve farklı zamanlarda Güney Mezopotamya’yı terk edip Susiana topraklarına yerleşmiş olabilirler ama böylesi münferit nüfus hareketlerini *kolonileşme eylemi* saymak mümkün değildir (Wright, 2005: 195).

Fransız tarihçi/arkeolog Amiet’nin senaryosu farklıdır. O, Güneybatı İran nüfusunun 5. binyıldan başlayıp İlkçağ Tarihi’nin büyük bölümünde ikili bir etnik yapı sergilediğine inanır. Amiet’ye göre, Huzistan’ın alçak bölgelerinde ikamet edenler etnik açıdan Mezopotamyalıdır, yüksek bölgelerde yaşayan ahaliye isim koymak zordur ama Amiet bunlara 3. binyılda kurulacak olan İran’ın ilk bölgesel devletinden hareketle *Elamli* adını layık görür. Yazar, Huzistan’ın tarih boyunca (neredeyse döngüsel biçimde) bu iki yapıdan birinin hâkimiyeti altında kaldığını düşünmektedir. *Susa I döneminde* (4200-3700) yön veren kültür Elamli olandır. Bu evrede Susiana’da üretilen boyalı keramik, Mezopotamya’daki Ubeyd çanak-çömlek kültüründen kesin çizgilerle ayrılır. Susiana, *Susa II döneminde* (3700-3100) Proto-Sümer (Uruk) kültür dünyasına eklenir. Bunun nedeni, Mezopotamya etnik kimliğinin Susiana nüfusu içinde baskın konuma gelmesi ve köken itibarıyla İran dağlarının farklı noktalarından kopup ovada buluşan Elamli tipinin bu hâkimiyeti kabullenmesidir. Amiet’nin senaryosu bizi şu sonuca götürür: Susiana’da 5. binyıldan beri Mezopotamya kökenli bir nüfus vardı (4. binyıl başında yeni gelenlerle artmış da olabilir), *Susa II döneminde* Mezopotamyalılar siyaseten (herhalde askeri olarak da) güçlendiler ve Susiana’yı bir ölçüde *ikinci Sümer ülkesine* dönüştürdüler (Potts, 1999: 55-56).

3.2. Uruk’tan Susiana’ya Nüfus Hareketi: *Kolonileşme mi, Başka Türden Bir Göç mü?*

Susiana’nın 4. binyılda yaşadığı kültürel değişimin nedenlerini 3 farklı senaryo eşliğinde sergilemeye çalıştık. *Kültürleşme* dışındaki varsayımlar ilk bakışta birbirine yakın görünmektedir. Nitekim Algaze, Susiana Ovası’nın baştan beri “ikili bir etnik yapı”ya sahip olduğunu söyleyen Amiet’nin *kolonileşme* tezini desteklediğine inanır. Algaze’nin kendisini yanlış anladığını yazan Amiet ise, 1994 tarihli bir çalışmasında kolonileşme tezini katiyetle reddetmiştir. Ona göre, Huzistan etnik yapısının *baştan beri* karışık olması, oradaki Mezopotamyalıların *yabancı değil yerli* olduklarına delalettir. Oysa kolonileşme varsayımı, Huzistan’ın *Susa II döneminde* ani ve yoğun bir göç dalgasına maruz kaldığını söylemektedir. Konuya farklı bir açıdan bakan Eski Mezopotamya uzmanı Steinkeller, Algaze’nin *Uruk dünya-sistem* (merkez-çevre) kuramının ana hatlarına karşı çıksa da, kuramın ilk halkası olan “Susiana’nın kolonileştirilmesi” tezini destekler. Zira Susa kentinin koruyucu tanrısı İnşuşinak’ın adı pür Sümerce olduğu halde, adın anlamı (*Susa’nın efendisi*) Sümer ülkesinden tamamen bağımsızdır. Steinkeller’a göre, bu Susa’nın Sümer’den göç aldığı taş gibi sağlam kanıttır. Ayrıca, çömlek stillerinin tedrici (yüzyıllara yayılmış) biçimde değil de aniden değişmesi, Susiana’ya Güney Mezopotamya’dan yoğun bir göç olduğuna inananların

elini güçlendirmektedir (Potts, 1999: 57-58).

Dikkat edilirse, kolonileşme-kültürleşme tartışmasını sürdüren yazarlar, argümanlarını desteklemek için çanak-çömlek stillerindeki değişimin boyutunu zikrederler. Bazı araştırmacıların bu noktada dile getirdikleri “keramik, insan değildir” yönündeki uyarı (*çömlek stillerinin ani değişimi kolonileşmenin mutlak kanıtı olmayabilir*) yabana atılmamalıdır (Emberling, 1999: 291). Ne ki, yazının olgunlaşmadığı dönemlerden günümüze gelen arkeolojik kalıntılar içinde kil kaplar büyük yekûn tuttuğu ve insanla bağlantılı bir obje olarak çömlek stillerindeki değişim kültürel etkileşimin boyutu hakkında fikir verdiği için, onu analizlerin dışına atmak da mantıklı değildir.

Fransız arkeolog J.-D. Forest, tartışmaya Güney Mezopotamya (sonraki dönemlerde yaygınlaşan ismi kullanırsak *Babil*) ve Susiana sakinlerinin 7. binyıldan beri etkileşim içinde olduklarını hatırlatarak katılır: İki bölge arasında temas varsa da, *Babil ile Güneybatı İran’ın iki farklı kültür dairesi oluşturdukları gerçeği* yadsınamaz. Bölgelerin toplumsal değişme hızları 4. binyıla dek eşittir. Ancak, “Uruk dönemi” olarak bilinen 4. binyıl boyunca Babil’de *toplumsal karmaşıklık* adımları sıklaşır; Susa ise, komşusunun baskın kültüründen etkilenecek onun yörüngesine girer. Forest, süreci *sürekli/yoğun temastan kaynaklanan bir kültürleşme* olarak okumaktadır. İnsanların “çekim merkezi” olan (komşularının imrendiği) bir kenti bırakıp görece pırlıtsız Güneybatı İran’a göç etmelerini mantıklı bulmayan Forest, kolonileşme tezine şiddetle karşı çıkar. O, Susiana dışında kalan İran topraklarının *Uruk koloni ağının* parçası olmadığına, buralardaki Mezopotamyalılaştırmanın *kültürleşmeden* kaynaklandığına inanır. Örneğin Godin Tepe’de Uruk göçmeni bulunmaz, orada yalnızca komşularına öykünen proto-Elamlılar vardır. Mimari özgünlük (Uruk mimarisinden kopya edilmiş yapıların yokluğu) bu kanıyı güçlendirmektedir (Forest, 1999: 146).

“Susiana’nın Mezopotamyalılaşması” konusuna Algaze ve Amiet’nin nasıl yaklaştıklarını dikkatle inceleyen Eski Yakındoğu tarihçisi Potts, farklı bir senaryonun peşine düşerek *görece programsız, Uruk merkezi yönetiminden de bağımsız (göçmen grupların kararlarını kendi başlarına aldıkları) bir kolonileşme modeli* önerir. Buna göre, yeni yurt arayışındaki çiftçiler ve onların aileleri, çömlekçiler ve diğer zanaatkarlar, Huzistan’a göç ederek orada yeni yerleşimler kurmuş olmalıdırlar. *Kolonlar*, yola Uruk seçkinleri adına ve hesabına çıkmadıkları için, yeni yurtlarına onların iktidarının temelini oluşturan hesaplama yöntemlerini ve sayısal işaretleri getirmemişlerdir. Kolonlara eşlik eden yazıcılar (*Susa II döneminin* başlarında ve ortalarında henüz çivi yazısı doğmamıştı, ama yazının öncüleri olan işaretler ön-tabletlere nakşedilmişti) herhalde 1-2 kişiden ibaretti. Bunlar, ya o kadarını bildiklerinden ya da Uruk ön-kentlerine göre küçük olan Susa için yeterli bulduklarından, Babil’de kullanılan bütün sayısal sistemleri yeni yurtlarına taşımamışlardır (Potts, 1999: 65).

Meselenin kolay bir açıklaması yok. Ama en azından Susa’daki Uruk varlığının *siyasal hâkimiyet* içermediği noktasında (arkeolog/etnolog Lamberg-Karlovsky’nin karşı-tezi hariç tutulursa) uzlaşıldığı görülüyor. Özellikle iki bölgedeki ön-yazı kültürünün işleyişindeki farklılık, görüş birliğinin en büyük dayanağıdır. Eğer Susiana Uruk seçkinlerinin siyasal üstünlüğünü tanımış olsaydı, iki bölgenin hesap ve kayıt tutma kültürü tek merkezden örgütlenirdi. 3. binyıl sonunda Akkad’ın Elam’ı kendine bağladığı dönemlerde böyle olmuştu; Susa ile Babil’den

günümüze kalan tabletlerin fiziki görünümü, yazı stili ve dilindeki ortaklık iki bölgenin aynı siyasal merkez tarafından yönetildiğini açığa vuruyordu. Ama Susiana'da 4. binyıl ikliminde bu koşutluk görülmez. *Uruklu küçük bir seçkinler grubunun* (ki içlerinde ön-yazıcılar da olmalıdır) Susa'da ikamet ederek orayı ekonomik açıdan denetim altında tuttukları önermesi de aynı nedenlerden ötürü zayıftır. En eski Uruk tabletleri 13 sayısal sistem içerir, bu sistemler sonraları geliştirilerek korunmuştur. İki bölgenin tek elden yönetiliyor olması durumunda Susa'da da aynı sayısal sistemler ve hesap mantığı işlemek zorundaydı; oysa Susa tabletleri, bölgede bu 13 sistemden yalnızca 3'ünün bilindiğini kanıtlamaktadır (Potts, 1999: 63, 65).

Bu kadar değerli uzmanın oybirliğine varamadığı bir konuda dışarıdan ve yalnız ikinci el kaynaklara dayanarak fikir yürütmek doğru değildir. Yine de metinde aktardığımız senaryolar içinde en ikna edici görünenin Potts'un ki olduğu söylenebilir. O, Babil ile Susiana gibi yakın ama coğrafi zorluklardan dolayı seyahati zahmetli iki bölge arasındaki kültürel etkileşimi *toplu bir göç ve kolonileşme sürecine ya da bir toplumun diğerine öykünüp onun kültürünü sahiplenmek istemesine değil, sistemli/programlı olmayan ve uzun süreye yayılmış (münferit) nüfus hareketlerine* bağlıyor. Kendi payıma, kolonileşme kaynaklı kültürel değişimin Susiana gibi yakın komşulardan ziyade 1000 km mesafedeki Kuzey Mezopotamya yerleşmeleri için geçerli olduğuna inanıyorum.

4. URUK-DÜNYA SİSTEM YA DA MERKEZ-ÇEVRE PARADİGMASI

Wallerstein, Avrupa-odaklı *kapitalist dünya-sistem*in 16. yüzyılda vücut bulmaya başladığını ve coğrafi keşiflere eşlik eden kolonileşme süreciyle 19. yüzyılda tamamlandığını düşünüyordu. O, okyanus-ötesi keşifler ve fetihler sayesinde ticaret kapitalizmini olgunlaştırıp sanayi kapitalizmine evrilecek olan 16. yüzyıl Avrupa'sını kuramının başlangıç noktası yapmıştı. Algaze'nin *tarihöncesi dünya-sistemi* de büyük dönüşümlere gebe bir çağ ve coğrafyayı (4. binyıl Mezopotamya'sını) anlatır. Buna göre, kuzey yerleşimlerini iskân eden güneyli seçkinler, askeri güce başvurmadan *Uruk merkezli bir sistem (iktisadi bir imparatorluk)* yaratmışlardı. Sistemde, *periferinin* (doğu ve kuzey yerleşimlerinin) görevi, güneyin (*merkezin*) hammadde ve basit yöntemlerle imal edilmiş mamul mal ihtiyacını karşılamaktı. Güneylilere düşen, modern kolonyal sistemde olduğu gibi, ithal hammaddeyi işleyip iç pazara sürmek veya yeniden kuzeye ihraç etmektir. Eğer ekonomik kalkınma ile toplumsal gelişimin birinci koşulu hammaddenin sermaye ve işgücü aracılığıyla katma-değerli ürüne dönüştürülüp ihraç edilmesi ise, güneyin sermaye ve işgücü hareketliliği/dağılımı bakımından kuzeye üstün olduğunu kabullenmek gerekir (Algaze, 2001a: 214–215).

Algaze'nin modelinde servet birikimi ve yönetsel hiyerarşinin gelişimi, seçkinlerin *statü göstergesi egzotik mal* talebi sonucunda olgunlaşan takas ağlarına dayandırılır. Modele göre, takas ağının denetimi, siyasal, toplumsal ve ekonomik açıdan daha karmaşık olan (suyolu taşımacılığında da doğal avantajlara sahip) *merkezin/güneyin* elindedir. Çevreyi oluşturan daha az karmaşık toplumlarsa (kuzey ve doğu), neyin üretileceği ve üretilen malın nasıl dağıtılacağı hususunda karar verici konumda değillerdir, onlar hammadde talebini karşılamak ve güneyde üretilen katma-değerli mallar için hazır pazar oluşturmakla yetinirler (Rothman, 2011: 819). Algaze burada da

Wallerstein'in izinden gitmeyi sürdürür. Zira Wallerstein'in modern çağlar için önerdiği dünya-sistemde, çevre toplumlari suyolu taşımacılığına uygun teknik donanımdan yoksun olup *merkezin* hammadde açığını kapamakla yükümlüdürler; modelin iki ucu arasında da *yarı-çevre* (*semi-periphery*) denen ara bölgelerin bulunması gerekir. Wallerstein'a göre, yarı-çevre *dünya-ekonominin* zorunlu bir yapısal unsurudur (Wallerstein, 1974: 349).

Tarih-öncesi Mezopotamya açısından *yarı-çevre* tanımına en uygun örneklerse, Habuba Kabira, Cebel Aruda, (belki) Ninova ve hepsinden önemlisi Tell Brak gibi Kuzey Suriye ve Kuzey Irak yerleşimleridir (Rothman, 2011: 819). Algaze, kolonyal sistemi kuran üç birim saymaktadır: *enclaves, stations, outposts...* "Enclave", bunların içinde yarı-çevre tanımlamasına en iyi uyan birimdir. Bir ülkeden koparak yabancı topraklara gelen göçmenlerin orada kurdukları yeni yerleşimi tarif eden *enclave*, dilimizde *koloni* denince anlaşılın iskân biçimiyle örtüşür. Diğer iki kategori (istasyonlar ve ileri karakollar), küçük ve geçici yerleşimleri tanımlamaktadır; onlar, evleri ve kamu binalarıyla geniş bir alana yayılan "pür koloni"lerden (*enclaves*) farklı olarak, yalnızca ticari amaçlara hizmet ederler ve kolonların gidemediği "tamamen yerli" topraklarla ticari iletişimin yolunu açarlar.

4.1. "Pür Uruk Kolonileri": Habuba Kabira, Cebel Aruda, Şeyh Hasan ve Tell Brak

Pür Uruk kolonisi dendiğinde akla gelen ilk örnek genelde Habuba Kabira'dır. Bu yerleşimin hemen göze çarpan özelliği genişliğidir. 18-22 hektara yayılan yerleşimin surlarla korunan bölümü bile 10 hektarı bulmaktadır. Uruk kentinin 1300 km kuzeyinde (bu, 3 aylık yolculuk demektir) konumlanan Habuba Kabira, 1969-1975 arasında yürütülen kazıların başkanlarından Strommenger'e bakılırsa, 6000-8000 Uruklu göçmene ev sahipliği yapmıştır. Titiz bir hesaplama yöntemi kullanan Fransız arkeolog R. Vallet ise, daha mütevazı bir sayıda karar kılmaktadır: 1570 kişi (Gauvin, 2002: 32, dipnot 14). 150 yıllık H. Kabira tarihini 3 evrede inceleyen Vallet'ye göre, yerleşim onun "ön-şehirleşme" adını verdiği ilk evrede büyükçe bir Uruk köyüne benzemektedir. 6 hektarlık Habuba, bu devirde 560 kişiyi barındırmış olmalıdır (Vallet, ortalama Uruk ailesinin ebeveynler ve 3 çocuktan oluştuğunu varsayar, hane sayısını 5'le çarpar). Kent kültürünü iyi bilen Habubalılar (Uruk kökenlidirler) anayurtlarındaki kent anlayışını ilk andan itibaren yeni yurtlarına uyarlamaya çalışmışlarsa da, asıl kentleşme atılımı ikinci evrede gelecektir. Bir kere, kenti akınlardan korumak için inşa edilen surlar bu devrin eseridir: Açık/korunmasız bir yerleşim olarak kurulan H. Kabira, ikinci evrede güvenlik kaygısına düşmüştür. Sur inşaatının yoğun bir kolektif çaba gerektirdiği hesaba katılırsa, kent seçkinlerinin nüfus üzerinde güçlü bir otoriteye sahip oldukları hemen anlaşılır. 2. evrede kentin yüzölçümü 10 hektarı, nüfus da 900'ü aşmıştır. Strommenger'den farklı olarak kentin 3. evrede 18 değil 22 hektar büyüklüğe ulaştığını ve 1570 kişiden oluştuğunu söyleyen Vallet, nüfus ve yüzölçümü bakımından kaydedilen muazzam büyümeyi *kesintisiz kolonileşme dalgalarına* bağlar. Habuba, kuzeydeki tek Uruk kolonisi olmadığına göre, *Orta ve Geç Uruk devirlerinde* güneyden kuzeye binlerce göçmen (kolon) gittiğini kabul etmek gerekir. Nüfus artışının nedeni, Habuba'nın kendi kırsal bölgesinden veya diğer kolonilerden göç alması da olabilir (Vallet, 1996: 48-49, 51, 53-54, 73-74).

Habuba, çok kısa süre iskâna açılıp aniden terk edilmiştir. *Geç Uruk çağında* (3400-3100) kurulan yerleşim en

fazla 2 yüzyıl yaşamıştır, ama ortada savaştan kaynaklanan bir yıkım izi yoktur. Yerleşimin sakinleri değerli eşyalarını yanlarında götürebildiklerine göre, ani bir akına maruz kalmamış olmalıdır. Planlı bir yerleşim olan Habuba'da evler ve diğer yapılar gelişigüzel değil merkezi bir otoritenin gözetimi altında inşa edilmiştir. Uruklu göçmenlerin buraya bir program dahilinde geldikleri açıktır. Habuba yerleşiminin Tell Kannas olarak bilinen yüksek-kentindeki (*akropol*) kamu binalarının inşasında kullanılan kerpiç tuğlalar, hamuru ve formuyla Uruk kentinde kullanılanlarla aynıdır. Bu Kuzey Suriye yerleşiminde, Uruk maddi kültürünün en belirgin unsurlarından (uzman çömlekçiler tarafından kitlesel olarak üretilen) *eğik kenarlı kâseler* ile güneye has kayıt tutma araçları da keşfedilmiştir. Habuba'daki kil tabletlerin yalnız sayısal işaretler içeriyor oluşu, güneylilerin bölgeye *Geç Uruk döneminin başında* geldiklerini ve yazı olgunlaşmadan yerleşimi terk ettiklerini düşündürür. Zira arkeologlar ve tarihçiler, *sayısal tabletlerin* yazılı metinlerin ilk formu olduğunda hemfikirdir. Habuba'da Uruk kökenli pek çok maddi kültür öğesi bulunmuştur: sayısal tabletler, mülkiyet belirten ya da yönetsel denetim aracı olarak işlev gören silindir mühürler, bunlarla mühürlenmiş saklama kapları ve *bullae* denen kil toplar/zarflar gibi. *Silindir mühür desenlerinin* Uruk ikonografisiyle benzerlikleri, Habuba sakinlerinin güneylilerle akraba olup onlarla ortak bir ideolojiyi paylaştıkları varsayımını daha da güçlendirir. *Kolonileşme* tezine mesafeli yaklaşan Akkermans ve Schwartz gibi arkeologlar bile, bu veriler ışığında Habuba'nın Uruk kolonisi olduğunda ittifak ederler. Onlar, benzer kalıntılara sahip Habuba yakınındaki küçük yerleşimler için de aynı fikirdedirler. Örneğin Habuba'nın 8 km. kuzeyindeki Cebel Aruda bir başka Uruk kolonisi olmalıdır (Akkermans ve Schwartz, 2003: 191-194).

Fırat'a 60 metre yüksekten bakan Cebel Aruda, (Habuba gibi) bakir topraklar üzerinde kurulmuş ve Geç Uruk döneminde kısa süre iskân edilmiştir. Aradaki en belirgin fark, Aruda'nın H. Kabira'dan 5 kat küçük oluşudur. Ancak, 4 hektara yayılan Aruda'da üç-bölümlü 2 tapınak vardır. Bu tapınakların nişli ve payandalı duvarları, Uruk mimarisinin Kuzey Suriye topraklarına taşındığı düşüncesini güçlendirir. Tapınakların yakınındaki büyük evler, siyasal otoritelerini dini ideolojiye dayandıran seçkinlere ait olmalıdır. C. Aruda ile H. Kabira, Uruk-bağlantılı kültür özellikleri gösteren ve bu ikisinin doğusunda (Fırat'ın öte yanında) konumlanan Şeyh Hasan ile birlikte, *Uruk koloni ağının* en önemli halkalarını oluşturuyor olabilirler. Şeyh Hasan'ın dikkat çekici özelliği, yerleşimin ilk kez *Orta Uruk devrinde* (takriben 3600-3400 arasında) iskân edilmesidir: Güneyli kolonlar herhalde burayı diğerlerinden 2-3 yüzyıl önce kurmuşlardı (Akkermans ve Schwartz, 2003: 194-196).

Sözü geçen 3 *Uruk kolonisine* Kuzeydoğu Suriye yerleşimi Tell Brak da eklenebilir. Bu yerleşimin 4. binyılın ilk yarısından itibaren önemli bir merkez (belki Kuzey Mezopotamya'nın ilk gerçek kenti) olduğunu belirtmiştik. Öyleyse, Brak bakir bir *koloni* değildir, Uruk kültürünün girişinden yüzlerce yıl önce insan yerleşimine açılmış büyük ve önemli bir yerleşimdir. Ancak eldeki veriler, onun güney kültürüyle temasının derin ve köklü olduğunu gösterir. Uruk'la kültürel etkileşimden önce inşa edilen ve kentteki en görkemli kutsal-kamusal bina olan *Göz Tapınak'*taki yenileme çalışmaları, Brak'ın 4. binyılın ikinci yarısında Uruk kültürel etkisine girdiğinin kanıtıdır. Sorun, bu etkinin Uruklu kolonların varlığına bağlanıp bağlanamayacağıdır. Uruk'la ilişkisi Brak'ı andıran Tell Mashnaqa, daha küçük bir Kuzeydoğu yerleşimidir. Büyük komşusu Brak gibi eski (yayılm-öncesi) bir yerleşim

olan Mashnaqa da, benzer dönemlerde Uruk etkisine maruz kalmıştır (Akkermans ve Schwartz, 2003: 197-200).

Uruk yayılımı çalışmalarında, Algaze'nin aynı adlı makalesini yayımladığı günden bu yana geçen 25 yıl içinde araştırmacıların üzerinde görüş birliğine vardığı sonuçlara ulaşılabilmektedir: 1- Orta Fırat / Kuzey Suriye'deki Şeyh Hasan, Habuba Kabira ve Cebel Aruda gibi yerleşimlerin *pür/gerçek Uruk kolonisi* olduklarından kuşku duyan kimse kalmamıştır. Bunların ilki *Orta Uruk gibi erken bir dönemde*, diğer ikisi *Geç Uruk'ta* güneyle göçmenler tarafından kurulmuş olmalıdır. 2- *Uruk yayılımından önce de var olan* Hacinebi (Urfa-Birecik'in 5 km kuzeyi), Zeytinlibahçe (Birecik'in 3 km güneyi) ve Hassek Höyük (Siverek) gibi Güneydoğu Anadolu yerleşimlerinde ise, Uruklu göçmenler en azından bir mahalleye yerleşip orada *mikro ticaret kolonileri* (ileri karakollar) kurmuş olabilirler. 3- Daha kuzeydeki yerleşimlerin konumu hala bulanıktır. Örneğin metal işçiliğinde uzman Malatya-Arslantepe'de (metal objeler herhalde yerel seçkinler için ya da dış talebi karşılamak amacıyla üretiliyordu), Uruk etkisi dolaylıdır. Burada seçkinlerin gözetiminde işleyen *seçmeci/kontrollü bir kültürel değişme* söz konusu olabilir, zira yerleşimin Uruklu göçmenlerce iskân edildiği kanıtlanamamaktadır (Frangipane, 2009: 32, 34).

4.2. "Dünya-Sistem Modeli"ne İtirazlar ve Alternatif Senaryolar

Algaze'nin tezi, güneyle kuzeyin gelişmişlik düzeylerindeki aşırı farka ve takas ilişkisinin güney-merkezli oluşuna dayanır. Modern zamanlar için kolayca telaffuz edilebilen *merkez-çevre* paradigmasının tarihöncesi ve ilkçağ toplumları açısından sorunlu bir yaklaşım olduğu ise kuşku götürmez. Algaze'nin tezini tartışmaya açmak için *spekülatif akıl yürütmeden* fazlasına -arkeolojik kanıt- ihtiyaç vardır ve Algaze'nin eli bu bakımdan zayıftır. Her şey bir yana, *tarihöncesi dünya-sistem*in kalbini oluşturduğu iddia edilen Uruk'ta 1912'de başlatılan kazılar 1980 sonrasında sürdürülemedi. Irak siyasal iklimini altüst eden krizler (İran-İrak Savaşı, Körfez Savaşı, ekonomik ambargo, Amerikan işgali) ülke topraklarını arkeolojik çalışmaya kapatmıştır. Uruk'a dair bilgilerimiz 30 yıldır güncellenememiştir. Yakındoğu arkeolojisi Kuzey Mezopotamya'ya sıkıştığı için, *Uruk'un yayılışını* merkezden ziyade *komşu bölgeler* (periferi) üzerinden okumak dışında çare kalmamıştır. Kuzey yerleşimlerinden derlenen verileri güncel sorulara uyarlamak görece kolaydır; ortaya atılan bir modelin kazılarda elde edilen materyale uygunluğunu denetleyip onu farklı açılardan değerlendirmek mümkündür. Ancak merkez-çevre dinamiklerini incelemek için gerekli Uruk verileri 35 yıl öncesine ait olduğundan (*merkeze dair bilgiler yenilenemediğinden*) karşılaştırmanın bir ayağı hep aksak kalacaktır. Uruk kenti yeni bir gözle incelenmediği sürece, soru işaretleri kaybolmayacak; her yeni model mevcut kafa karışıklığını daha da derinleştirecektir (Huot, 2007: 183).

Algaze'de yorum fazla, arkeolojik delil ise azdır; onun modeline getirilen itirazlar işte bu eksiklikten güç alırlar. Kuzey menşeli hammaddenin (metaller, değerli ve yarı-değerli taşlar, ahşap) önce güneyle göçmenlerin kurduğu kolonilere, daha sonra da *merkez* kabul edilen güney kentlerine aktığı tereddütsüz söylenemez. *Çevre/kuzey* yerleşimlerinin *Uruk'tan ihraç mamul mal* talep edip tükettiklerini gösteren sarıh deliller de yoktur. Son kazılar (Irak'taki 35 yıllık siyasal belirsizlik nedeniyle) kuzey höyüklerinde yoğunlaştığı için, bu bölgelerin *toplumsal karmaşıklık düzeyi* bakımından (sanıldığı kadar) güneyin *gerisinde* olmadıkları görülmüştür. Mezopotamya'nın

iki parçası arasında yoğun bir takas etkinliği yürütülüyorsa bile, bunun mutlaka “asimetrik” biçimde işlemesi de gerekmez. Ayrıca, Uruk yayılımından 1500 yıl sonra Asurlu tacirlerin Anadolu’da kurdukları ticaret kolonileri, yabancı ülkede ikamet eden göçmenlerin yerli kültüre uyum sağlayabileceklerini ve anayurttaki maddi kültürü yabancı diyarlara taşıma ihtiyacı duymayabileceklerini kanıtlamıştır. *Kolonileşmenin doğal kaynaklarına ulaşma kaygısı dışındaki nedenlerden kaynaklanabileceğini hatırlatan MÖ. 8-6. yüzyıllardaki Yunan deneyimi de akılda tutulmalıdır* (Akkermans ve Schwartz, 2003: 204-205).

Algaze, 2001 tarihli “The Prehistory of Imperialism” adlı çalışmasında tezini güncellemiş, ancak “merkez-çevre” paradigmasını terk etmemiştir. Amerikalı antropolog, (*anıt sal mimarisi* dışında) Uruk’a ilişkin bilgilerimizin yok denecek kadar az olduğunun farkındadır. O, kuzey-güney hattında takas edilen malların listesini veremediğinde spekülasyona başvurmak zorunda kaldığını (*we can only speculate*) ve kesin kanıtlara sahip olmadığını (*precise evidence is lacking*) da itiraf eder (Algaze, 2001b: 54, 56). Tarihöncesi devirler söz konusu olduğunda başka çare de yok gibidir: Maddi kültür kalıntısı ne kadar azsa, yorum/spekülasyon o kadar öne çıkmaktadır. *Sağduyulu akıl yürütmenin* arkeolojik verilerden anlamlı sonuçlar çıkarmak için elzem olduğu kabullenilmelidir. Ancak, Fransız arkeolog Huot’un da isabetle belirttiği üzere, “ne kadar tutarlı olursa olsun, kanıtlar zayıf ise, bir varsayım katılmama hakkımız her zaman saklıdır” (Huot, 2007: 185).

“Geç Kalkolitik ya da Uruk dönemi” Mezopotamya toplulukları, az zamanda muazzam bir “toplumsal değişme” yaşamışlardır. Bunun temel nedeni, hammaddelerin Aşağı ve Yukarı Mezopotamya arasındaki dengesiz dağılımı ve bunun bölgelerarası değiş-tokuşu zorunlu kılmasıdır. Genel kanı, Erken Mezopotamya uygarlığının varlığını ticarete borçlu olduğu ve *merkez-güneyde* olgunlaşan uygarlığın yine ticaret sayesinde *çevre-kuzeye* (Dicle-Fırat havzasının bütününe) yayılabildiğidir. Başka bir deyişle, Mezopotamya periferisinde *karmaşık toplumsal yapının oluşumuna etki eden kritik değişken* “Uruk yayılımı”dır. Ama “Güney Mezopotamya’da devlet düzeyinde toplumların yükselişinden önceki kritik oluşum dönemi (Geç Ubeyd) hala yeterince çalışılmamıştır. Dolayısıyla, artık Mezopotamya periferisinde ekonomik, politik ve ideolojik entegrasyona yol açan süreçlerin Uruk bölgesel ağının kurulmasından önce harekete geçmiş olabileceğini gösteren bazı veriler varsa da, bilimciler nadiren özellikle bu süreçlerin arkasındaki mekanizmaları belgelemek üzere yola çıkmaktadır” (Parker, 2011: 8–10).

Algaze’nin (1990-2000’lerde tarihöncesi uzmanları tarafından çokça tartışılan) modeli, hiç kuşkusuz Yakındoğu arkeolojisine hareketlilik getirmiştir. Model hem sayısız eleştiri almış, hem de kuzey-güney hattındaki kültürel etkileşimi incelemek isteyen araştırmacılara esin ve cesaret vermiştir. Modelin temel eksiği, takasa konu olduğu söylenen kalemlerin arkeolojik buluntularla desteklenmemesidir. Algaze, Uruk’un ve komşu kentlerin, dayanıklı doğal kaynaklar (metal, kereste, değerli taşlar) karşılığında, kuzeyle kendi ürettikleri dayanıksız malları (hemen tüketilmesi gereken ve uzun süre saklanamayan mallar: tahıl, deri, hurma, tekstil) takas ettiklerini savunur. Ne var ki, Amerikalı antropolog bu senaryoyu geliştirirken yalnızca 3.-2. binyıllara ait yazılı belgeleri esas almıştır. Oysa 3. binyıl takas etkinliğinin önceki binyılda aynı biçimde yürütüldüğü kanıtlanamaz. Bunun için arkeolojik delile ihtiyaç vardır ama dayanıksız tüketim malları 5500 yıl öncesinden günümüze ulaşamazlar. 3. binyıl takas

ağları, nüfusun, güç dengesinin ve devletlerarası ilişkilerin farklı olduğu bir çağa aittirler; bunlar, kentin, devletin ve uygarlığın ilk kez belirmediği bir döneme/sisteme uymayabilirler. Ayrıca güneyden gittiği öne sürülen dayanıksız malların (hurma hariç) hepsi kuzeyde mevcut olduğundan, bunların kuzeyde talep edilip edilmediğini bilemeyiz. Algaze'ye yönelik bir başka eleştiri, seçtiği belgelerin *uzun-mesafeli takas hattında taşınan malları değil, güney kentlerinin kendi aralarında değiş-tokuş ettikleri malları listeleyen belgeler* olduğudur. Yazarın önerdiği yollar da, Helenistik, Roma ve Bizans döneminde kullanılan ticaret yollarına bakılarak çizilmiştir ve yine spekülasyon içermektedir (Gauvin, 2002: 64-66). Son olarak, Algaze, *Orta-Geç Uruk dönemlerinde* takas etkinliğinin önceki dönemlere nazaran arttığını kanıtlayan güçlü delillerden bile yoksundur (Emberling, 1999: 285).

Uruk-dünya sistem modeli, Algaze'nin onu ilk kez sergilediği makalesinin sonuna eklenen arkeolog/antropolog yorumlarında da kıyasıya eleştirilmiştir. Örneğin P. L. Kohl, *istasyon* ve *ileri karakol* olarak tanımlanan birimler arasındaki farkın belirsizliğine, coğrafi konumları dışında bunları ayırt etmeye yarayan kıstasların bulunmamasına dikkat çekmiştir (Algaze [Kohl], 1989: 594). G. M. Schwartz ise, uzun-mesafeli takas için koloni ağına duyulan ihtiyacı anlamadığını belirtir; zira Algaze, Kuzey Mezopotamyalı yerlilerin güneyin takas talebine olumlu yanıt verdiklerini ve ulaşım kolaylığı sağladıklarını ifade etmektedir (Algaze [Schwartz], 1989: 596). Anlaşılamayan bir başka nokta, kuzeyle çatışma izine rastlanmıyorsa ve yerliler ticaretin barışçı biçimde işlemesi için ellerinden geleni yapıyorlarsa, güneyin nasıl olup da "diğer mallar karşılığında ya da savaş esiri olarak" (*slaves acquired either in exchange for other goods or as prisoners of war*) kuzeyden köle getirttiğidir (Algaze, 1989: 581).

Algaze'nin modeline ("*Uruk koloni ağı'nın varlık nedeni, uzun-mesafeli ticaretin stratejik noktalarını denetleme arzudur*") getirilen eleştiriler, yeni model ihtiyacına işaret ettikleri için *Uruk'un yayılışı* literatürüne büyük katkı sağlamıştır. Akademide, Uruklu göçmenlerin kuzeye gidip orada koloniler kurdukları tezi artık kabullenilmiştir. Kuzeyin bazı yerleşimlerinde Uruk varlığı öyle derindir ki, "komşular-arası kültürel etkileşim" argümanı, örneğin Uruk ile Habuba Kabira arasındaki paralellikleri açıklamakta yetersiz kalır. *Asıl sorulması gereken*, Uruk koloni ağının tarihi bir olgu olup olmadığı değil, *ona niçin ihtiyaç duyulduğu ve kolonyal karşılaşmanın Güney – Kuzey Mezopotamya'nın siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik hayatına ne gibi yenilikler getirdiğidir*.

Öyleyse, ilk soruya (*kolonileşmenin nedenlerine*) yoğunlaşmanın tam sırasındadır. Uruk yayılımı ile ondan neredeyse 2000 yıl sonra vuku bulan Yunan kolonileşmesi (MÖ. 8-6. yüzyıllar) arasında benzerlikler olduğunu öne süren G. M. Schwartz, güneydeki aşırı nüfus artışını ve *yeni toprak arayışını* kolonileşme sürecinin odağına koymaktadır. Buna göre, güney yerleşimlerindeki devletleşme-kentleşme sancıları, hatta belki yeni düzenin yarattığı "borç köleliği" gibi uygulamalar, alüvyonlu ovadaki "fazla nüfus"un (sistemin mağdurları, mutsuzları ve muhaliflerinin) başka bölgelere yönlendirilmesini gerektirmiş olabilir. Uruk-sonrası dönemlerde *toplumsal sorunları çözme yöntemi olarak nüfusun bir kısmının uzak diyarlarda koloni kurmaya özendirildiğini* biliyoruz. Uruk kolonileri belki bunun ilk örneğini oluşturuyorlardı. Bu varsayımdan hareket eden Schwartz, kolonilerin takas yolları üzerinde değil, verimli tarım arazileri civarında kurulduğunu öne sürmektedir. O halde, ticaret, kolonileşmenin altında yatan *motif veya neden değil, onun sonucudur*. Schwartz'ın açıklamaları ilk bakışta isabetli görünürse

de, bu senaryoya yönelik eleştiriler hayli yoğundur. Algaze, mevcut verilerle güney-kuzey nüfusunu saptamanın zorluğuna dikkat çeker ve 3-2. binyıllarda daha yoğun nüfusa sahip Uruk bölgesi dışarıya göç vermezken 4. binyıl gibi erken dönemlerde kolonileşmenin nüfus artışından kaynaklanmış olabileceği varsayımına mesafeli yaklaşır. G. A. Johnson ise, 4. binyılda tarımsal üretim açısından verimli bir dönem geçiren Uruk'un hızla artan nüfusunu beslemekte güçlük çekmeyeceğini belirtir (Gauvin, 2002: 69-71).

Algaze eleştirisiyle yetinmeyen Johnson, kendi modelini inşa etme çabasıdadır. Susiana uzmanı oluşu, onu Uruk'un yayılışına Susiana penceresinden bakmaya itmiştir. Johnson'un modeli, Güneybatı İran'ın (Huzistan) iki rakip kenti Susa ve Çoga Miş arasındaki ekonomik güç mücadelesini öne çıkarır: Kuş uçuşu 35 km mesafedeki iki merkez, hinterlandlarının kesiştiği coğrafyanın tarımsal üretimi üzerinde söz sahibi olabilmek için çatışmışlar, huzurları bozulan Susianalı çiftçiler de Güney ve Kuzey Mezopotamya'ya doğru göç etmişlerdir. Bu göç, Uruk uygarlığının genişlemesine (Uruk'un yayılışına) değil, aksine zayıflamasına neden olmuştur. Bu durumda güneye ve kuzeye akan Susianalılar, kolonizatör değil sığınmacı konumundadır. Kuzeyde kurulan yeni yerleşmelerin bazısının sağlam surlarla donatılmış olmasının nedeni de, yerlilerden değil güneylilerden duyulan korkudur (Gauvin, 2002: 71-72). Açıkçası, Johnson'un modeli Algaze'ninkinden çok daha sorunludur. Zira yukarıda da değindiğimiz gibi, 4. binyıl Susiana kentleri Uruk'a nazaran alan ve nüfus bakımından kasaba boyutundadırlar. Johnson'un Wright ile birlikte yazdığı metinlerde bile, binyıl ortasında Susiana Ovası'nın toplam nüfusunun 25 000 olduğu belirtilir. Susa ve Çoga Miş'in her birinin yüzölçümü ve nüfusu Uruk'un 1/10'u kadardır. Bunların kırsal çevre üzerinde hâkimiyet kurmak için birbirleriyle karşı karşıya gelmeleri ve kent merkezlerinden 15-20 km uzaktaki hinterland bölgeleri için mücadele edip köylüye baskı yapmaları pek olası görünmemektedir.

Uruk yayılımı hususunda arkeolog/antropologların nasıl geniş bir literatür oluşturdukları hemen görülüyor. 25 yıldır üretilen yeni açıklamalar, zihnimizi farklı olasılıklara açmamız gerektiğini hatırlatsalar da, ortak bir noktada buluşma şansımızı azaltıyorlar. Önümüzde niçin birbiriyle çelişen bu kadar fazla senaryo var? Sorunun yanıtı aslında basit. Varsayımların çeşitliliğini sınırlamak için sağlam arkeolojik delillere yaslanmak gerekir; bunların yokluğunda mantık yürütmek ve etnolog/antropologların modern dünyadan derledikleri örnekleri tarihöncesi toplumların sosyoekonomik koşullarına uyarlamak zorunlu hale gelir. Ancak, modern toplumlar için geçerli ilişki tarzlarını ve kavramları tarihöncesine ya da antik çağlara uyarlamak her zaman sıkıntılıdır ve anakronizm riski taşımaktadır. Bizzat Algaze'nin meşhur makalelerinden birinin adı bile riski açığa vurmaya yeter: *Emperyalizmin Tarihöncesi*. Oysa MS. 2. binyılın son yarısındaki siyasal örgütlenmeleri ya da ticari pratikleri 5000 yıl önceki toplumlara uyarlamaya çalışırken dikkatli ve özenli olmakta yarar vardır. Örneğin, Uruk takas ağlarına katıldığı varsayılan "tacir"leri *kâr saiki*yle hareket eden serbest girişimciler olarak tanıtmak (bunu yapanların sayısı az değildir), bizi tarihöncesi dönemlerde bir çeşit kapitalizm yaşandığı yanılgısına götürebilir (Forest, 2003: 312).

Uruk yayılımıyla ilgili (verilerin zayıflığından dolayı genelde mantıksal çıkarımlara yaslanan) diğer senaryoları da hatırlatılmış. Deniz seviyesinin 4. binyıl boyunca istikrarsız bir seyir izlediğine dikkat çeken ve bunun tarımsal verimliliği azalttığını öne süren Hole, Uruk yayılımını çevresel faktörlerle açıklar. 1968-1975 arasında Irak'ın

güneyinde yürüttüğü çalışmaları 1981’de “Heartland of Cities” adlı eserinde sergileyen R. McC. Adams ise, yayılmayı güneydeki tarım arazilerine can veren suyuollarının değişmesine ve sudan mahrum kalan ailelerin yeni toprak arayışına bağlamaktadır. Algaze’nin konuya yalnızca ekonomi penceresinden baktığını düşünen C. C. Lamberg-Karlovsky, Uruk yayılışını *güneyin sahip olduğu dini-ideolojik söylemi çevreye yayma ve siyasi iktidarını genişletme* arzusuna dayandırır. Modeller enflasyonu karşısında üzerinde uzlaşılabilir bir senaryo çıkarmak zor olsa da, yazarların bir noktada birleştikleri görülür: Güney doğal kaynaklar açısından yoksuldur ve *Anadolu-Suriye’deki hammaddeye ulaşma* hedefi *Uruk yayılımında* belirleyici olmalıdır. Algaze’nin senaryosunun onca eleştiriye karşın ayakta kalmasının nedeni de budur. Zaten son yıllarda *Uruk yayılımının* takası ve hammadde akışını denetleme ihtiyacından doğup doğmadığı değil, takasın taraflarının sosyoekonomik gelişmişlik düzeyleri ve ticari ilişkinin denk güçler arasında yürütülüp yürütülmediği tartışılmaktadır (Gauvin, 2002: 72-74).

4.3. Hacinebi: Uruklu Kolonlarla Yerlilerin Eşitlik İçinde Birlikte Yaşama Olanığı

G. Stein ve ekibinin (Urfa-Birecik’in 5 km kuzeyindeki) Hacinebi’de yürüttüğü kazılar, Algaze’nin *tarihöncesi dünya-sitemin* periferisine yerleştirdiği kuzeyli toplumların sanıldığından karmaşık olduklarını gösterince, *uydu* kuzey algısı değişmeye başladı ve tartışma yeni bir boyut kazandı. Hacinebi kazılarının stratigrafik sonuçlarına bakılırsa, höyüğün kültürü iki ayrı evrede incelenmelidir: Yerleşimin güney tipi materyali tanımadığı *etkileşim-öncesi* (yerlilerin dış kültürle temasından önceki) *dönem* ile Uruk tarzı çömleklerin ve yönetsel malzemenin bollaştığı *karşılaşma (temas)* anı arasında belirgin farklar vardır. Hacinebi, Uruk kültürüyle karşılaşmadan önce de anıtsal mimariye, (devletleşme eğilimindeki karmaşık yapıli toplumlara atfedilen) mühür geleneğine ve metal işçiliğine sahiptir (Stein, 2002b: 150).

Stein, Hacinebi’de bulduğu materyalin iki kültürlülüğe işaret ettiğinden ve yerleşimde biri yerli diğeri yabancı (*koloni*) iki toplumun yan-yana yaşadığından emindir. Farklı tipte çanak-çömlek üreten iki toplum, yönetsel araç-gereç farklılığına bakılırsa, toplumsal otoritenin örgütlenişinde de birbirinden ayrılmıştı. Stein’in kazılardan elde ettiği ilk sonuç, (Algaze’nin *merkez-çevre* dikotomisi kapsamında savunduğu) güney ile kuzey arasındaki *asimetrik ekonomik ilişkinin* reddidir. Stein, kuzeyin gelişmesinde (kuzeyde karmaşık toplumların güçlenişinde) güney etkisini yok saymasa da, bunun abartılmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre, maddi kültürü ve gelenekleri farklı iki toplum Hacinebi’de birbirine öykünmeden, birbirinin alanına müdahale etmeden “eşitlik” temelinde yüzyıllarca yan-yana yaşamıştı (Stein, 2002b: 152–153).

Uruk’un yayılışını Hacinebi örneğinden hareketle inceleyen Stein, şu genellemelere ulaşır: 1- Kuzey, Uruk yayılımına maruz kalmadan önce de *karmaşık toplum* özellikleri sergiliyordu. 2- Kuzey-güney takas ağı, (*dünya-sistem* modelinde öne sürülen aksine) güneyin “karar verici” konumda olduğu asimetrik bir ekonomik ilişki içermiyordu; kültürel temas, *denk ve barışçı bir ticaret atmosferinde* gerçekleşmişti. Hacinebi’nin yerlileri ile Uruklu göçmenler, en az 200 (en fazla 400) yıl aynı yerleşimde yan-yana yaşadılar. Uruklu, bu sürede yerliler üzerinde ekonomik ve siyasal üstünlük kurmuş değillerdi. 3- Kentleşmiş (devletleşme eğilimi gösteren) güney ile

komşu kuzey/doğu arasındaki güç ilişkisi, kuzeyli/doğulu toplumların örgütlülük düzeylerine ve Babil'den coğrafi uzaklıklarına bağlı olarak çeşitlilik gösteriyordu. Güney nüfuzu, komşu yerleşimlerin seçkinlerinin sahip olduğu siyasal güce göre değişiyor, yerleşim güneyden ne denli uzaksa Uruk etkisi o denli azalıyor (Stein, 2001: 266).

Hacinebi 3,3 hektarlık bir alanı kapsar. Stein, yerleşimin Uruk'la temastan önceki dönemini iki evrede inceler: A (4100–3800) ve B1 (3800–3700). Bu dönemlere ait çömlekler belirgin biçimde yerli/Anadoluludur. B2 evresinde (3700–3300) ise, Uruk ve Anadolu tarzı çömlekler bir aradadır. *Temas-öncesi döneme* ait kalıntılar, yerleşmenin Uruk kültürüyle tanışmamışken de Stein'in "şeflik" olarak adlandırdığı *devlet-öncesi karmaşık toplum* özelliği gösterdiğini kanıtlar. Mezar hediyelerindeki farklılaşma, yüksek statüye işaret eden yetişkin ve çocuk mezarları, yerleşme içindeki ve merkezle kırsal bölge arasındaki mimari farklılaşma, höyük sakinlerinin ekonomik açıdan eşit olmadıklarını kanıtlayan bulgular... Uzaktan getirtilen değerli hammaddenin bolluğu, uzun-mesafeli takas sayesinde gelen (seçkinlerin talep ettiği) lüks ürünlerin miktarındaki artış, zanaatta uzmanlaşma, anıtsal kamu binalarının yaygınlaşması, *merkezin tarımsal fazlaya* el koyup depolaması, yönetsel hiyerarşinin güçlenişi, karar alma mekanizmasının *karmaşıklaşması*... Stein'e göre, bu verilerin hepsi *şeflik* düzeninin delilidir. Hacinebi'nin A-B1 evreleri boyunca (4100–3700) diğer kuzey höyüklerinde de benzer gelişmelere tanık olunur: Bu dönemde, Tell Brak ve Hamukar'ın (Kuzeydoğu Suriye; Irak sınırı) büyüklükleri 10 hektarı aşmıştır (Stein, 2001: 268–271).

Hacinebi, Uruk kültürüyle temasından önce de uzun-mesafeli ticaret ağına etkin biçimde katılmış olmalıdır. Zira yerleşimde hammaddesinin (klorit, deniz salyangozu kabuğu, obsidyen, bakır, gümüş) dışarıdan geldiği çok açık objelere rastlanmıştır. Hacinebi'ye en yakın klorit yatağı 300 km doğuda, Diyarbakır'dadır. Salyangoz kabukları ise 170 km güneybatıdaki Akdeniz kıyılarında çıkarılmış olmalıdır. Hacinebi halkının hammadde olarak kullandığı obsidyenin kökeni çeşitlidir. Obsidyen analizlerine bakılırsa, Hacinebi bu objeleri Nemrut ve Bingöl dağlarından (kuzey), Göllüdağ'dan (Niğde) ve Ermenistan-Gutansar'dan (Erivan'ın kuzeyi) getirtmiştir; Gümüş ve bakır gibi metaller de dışarıdan ithaldir. A ve B1 evrelerine ait bakır objelere uygulanan analizler, bunların üretimini mümkün kılan filizlerin höyüğün 200 km kuzeydoğusundaki Ergani'den geldiğini gösterir. Ergani, neolitik dönemden beri Ortadoğu'nun en zengin bakır yataklarından birine sahiptir. Buradan çıkan filizler Hacinebi'ye büyük olasılıkla Fırat'ın akış yönünü izleyen sallarla ulaştırılmıştır. Demek ki, Kuzey Mezopotamya yerleşimleri, Uruk'la temastan önce de doğu, batı ve kuzeydeki (bozkır ya da dağ eteklerindeki) "şeflik"lerin oluşturduğu ticaret ağlarına dâhildir. Kısacası, bütün bulgular kuzeyde yerli seçkinlerce denetlenen bir ekonomik sistemin varlığına işaret etmektedir (Stein, 2001: 276–279).

Hacinebi kazıları sayesinde gün ışığına çıkarılan kayıt-tutma araçları da, bölgede kurumsallaşma eğilimi gösteren hiyerarşik siyasal/toplumsal sistemin varlığının bir başka kanıtıdır. Bu araçlar içinde öne çıkanlar, Anadolu'ya özgü damga-mühürlerdir. Kuzeyde damga, güneyde ise silindir mühürler, gelişmiş bir yazı sisteminin olmadığı çağlarda, mülkiyet, nakliyat, teslimat, depolama, takas, tayına bağlama ve vergilendirme gibi alanlarda kayıt ve hesap tutma işlerini kolaylaştırmıştır. *Bir yerleşimde bulunan çok sayıda mühür, ekonomik etkinliklerin "merkezî iktidar" eliyle denetlendiğine ve karar alma mekanizmasının hiyerarşik biçimde örgütlendiğine delalettir.* Gerçi

damga-mühür tek başına merkezileşmiş bürokrasinin kanıtı olamaz. Bu tip mühürler, Yakındoğu'nun neolitik köylerinde de mülkiyet göstergesi olarak kullanılmışlardı. Ama mühür tasarımlarının çeşitlenmesi ve mühürleme işleminin yaygınlaşması, kuzeyde 4. binyıl başlarında yönetsel hiyerarşinin güçlendiğini ve seçkinlerin kırsal hinterlandı vergilendirerek denetim altına aldıklarını gösterir (Stein, 2001: 274–276).

Stein'in B2 olarak adlandırdığı evrede (3700–3300), yerleşimin maddi kültürü çeşitlenir, zenginleşir. Süreklilik arz eden yerli kültürden tamamen farklı bir buluntu grubu aniden ortaya çıkar ve yerli unsurlara eklenir. Uruk kültürüyle paralellik gösteren kalıntılar, yerleşimin kuzeydoğu köşesine sıkışmıştır. Bunlar, diğer bölümlerdeki (yerli kültüre ait) buluntu grubuyla hem çağdaştır, hem de ondan bariz biçimde farklıdır. Stein'in vardığı sonuç, yerleşimin kuzeydoğu köşesinin *özerk bir ticaret diasporası* (küçük bir Uruk kolonisi) barındırdığı yönündedir (Stein, 2001: 280). Ona göre, bir ticaret diasporası ile yerliler (*yerleşimin eskileri*) arasındaki kültürel temastan 3 tarz ilişki doğar. 1- Diaspora, yerli toplum nezdinde marjinal kabul edilebilir, sığıntı/parya muamelesi görebilir, aşağılanıp dışlanabilir. 2- Topluluklar arasındaki ilişki baştan itibaren eşitlik ve saygı temelli olursa, diaspora yerlilerin yakınında geniş bir özerklik içinde yaşayabilir. 3- Ticaret diasporası, denk olmayan bir ticari ilişkinin nimetlerinden yararlanarak ekonomik açıdan güçlenir ve yerliye sözünü geçirebilecek hale gelirse, onun üzerinde siyasal bir hâkimiyet de kurabilir. Hacinebi'de üç olasılıktan ikincisinin işlediğini düşünen Stein, Uruk diasporasının *özerkliğinin* kanıtı olarak 3 argüman sıralar. 1- Uruklu kolonların yerleşim üzerinde ekonomik ve siyasal bir hâkimiyet kurduklarına dair bulgu yoktur. 2- Kolonlar, Hacinebi'de yiyeceklerini kendileri üretmiş, zanaat alanında kendilerine yetmiş, takası ihtiyaçları doğrultusunda ve özerk biçimde örgütleyebilmişlerdir. 3- Hacinebi'nin iki toplumu arasında çatışma ya da savaş olduğunu gösteren hiçbir iz rastlanmamıştır. O halde ortada *kolonyalizm içermeyen bir koloni ve kolonileşme modeli vardır* (Stein, 2002a: 49-50; Stein, 2008: 31-32).

Hacinebi kazı ekibine bakılırsa, (biri yerli, diğeri göçmen) iki toplum birbirlerinin yaşam tarzına karışmadan ve kültür ihracına yeltenmeden 3-4 yüzyıl yan-yana yaşamıştır. Bunların uzak kültürler oldukları öyle belirgindir ki, sanat/zanaat eserleri ve mimari anlayışları dışında, iki grubun davranış kalıpları, yemek tercihleri ve gündelik yaşam pratikleri de farklılık gösterir. Stein'in bu hususta okurlarıyla paylaştığı kanıt çarpıcıdır: Kemik kalıntıları, Hacinebi'nin kuzeydoğusunda (*Uruk kolonisinde*) % 80-90 oranında koyun/keçi tüketildiğini, höyüğün *yerliler tarafından iskân edilen* diğer bölümlerinde ise bu oranın % 49'a düştüğünü göstermektedir. Uruklu göçmenlere izafe edilen mahaldeki keçi-koyun tercihi, *metropolün* (Uruk civarının) et tüketim alışkanlıklarıyla uyumludur. Hacinebi'deki iki toplum, et kesme pratiklerinde de ayrılır: Yerleşimin kuzeydoğu köşesindeki kemik parçaları, büyüklükleri ve aldıkları satır darbeleri bakımından diğer semtlerdeki örneklerden farklıdır. Öyleyse, Hacinebi'yi paylaşan kolonlar ve yerliler et kesmek için de farklı aletler kullanmış olmalıdırlar. Gerçekten, yerleşimin güneyli göçmenler tarafından iskân edildiği düşünülen kuzeydoğu parçasındaki bıçaklar Uruk'takiler gibi dar, yerlilerin kullandıkları ise belirgin biçimde geniştir (Stein ve Özbal, 2007: 340).

Stein'in Hacinebi üzerine geliştirdiği tezlerin en şaşırtıcı ve tartışmalı yanı, 3,3 hektar tutan köy boyutundaki yerleşmeyi paylaşan iki toplumun 4 yüzyıl birbirlerinin kültürlerinden etkilenmeden içe-dönük (*encapsulated*:

herkes kendi kapsülünün içinde, kimse kapsülünü kırıp diğerinin alanına girmeyi arzulamıyor) bir yaşam biçimi sürdürmeleridir. Eski Yakındoğu uzmanları, Hacinebi kazı ekibinin ulaştığı bu sonuçları kıyasıya eleştirmişlerdir. Nitekim kendisi de 4. binyıl Mısır-Filistin kültürel etkileşimini araştıran Fransız arkeolog P. de Miroschedji, tarihi olguların doğaları gereği zamansal olduklarını ve *Uruk yayılımı* teriminin zamanda/mekânda değişim yaratan dinamik bir sürece işaret ettiğini hatırlatıp Hacinebi’de niçin donuk bir modele ulaşıldığını anlamadığını belirtir. Miroschedji, Hacinebi kazılarının sonunda gelinen noktayı o denli inanılmaz bulur ki yerleşimde hiç melez (Uruk-yerli sentezi) çömleğe rastlanmamasını kazı ekibinin özensizliğine ve hatta önerilen modele uymayan bulguların görmezden gelinmesine bağlar (Miroschedji, 1999: 160). Stein’in iki toplum arasında kültürel etkileşim olmadığı yönündeki çıkarımları başka yazarlar tarafından da hayret verici bulunmuştur. Hacinebi’deki Uruk kolonisinin Kültepe Kaniş-*karuma* benzediğini fark eden Britanyalı arkeolog R. Matthews, Asurlu tacirlerin Kültepe’de kendilerine ait semtte yerlilerle yan-yana yaşarlarken yerel gelenekleri içselleştirdiklerini, Anadolu eşler aldıklarını, yerli dillerini öğrendiklerini ve bunları yaparken anayurtlarıyla bağlantıyı kesmediklerini hatırlatır. O halde şu soru yerindedir: Hacinebi kazılarından niçin aynı sonuç çıkmadı (Matthews, 2003: 120)?

Alman arkeolog B. Helwing, Hacinebi ve Hassek Höyük gibi Yukarı Fırat yerleşimlerindeki Uruk kültürel etkisini daha farklı nedenlere bağlar. Ona göre, Uruk yayılımı, nüfusça kalabalık olmayan Kuzey Suriye’de 4. binyılın ilk yarısında başlamış, binyılın ikinci yarısında da Susiana ve Uruk’tan Suriye-Anadolu sınırına değin ortak bir kültür yaratarak tamamlanmıştır. Demek Yukarı Mezopotamya kolonileşmeden çok kültürleşme temelli bir toplumsal değişme yaşamış ve en geniş anlamda “Uruk dünyası”nın parçasına dönüşmüştür. Güney ve kuzey toplumlari arasındaki kültürel fark, yayılımın başladığı *Orta Uruk döneminde* (3700-3400) kuşkusuz daha belirgindir; ama *öykünme/kültürleşme*, temasın yoğunlaştığı *Geç Uruk’ta* (3400-3100) iki toplumu iyice birbirine yaklaştırmıştır. Urukular maden kaynaklarına ulaşmak için anayurttan kuzeye göç vermişlerse de, Stein ve ekibinin iddia ettiği tarz bir kolonileşme olmamıştır. Hacinebi ekibinin ileri sürdüğünün aksine, kuzey yerleşimlerindeki çömlerlerin *yerli, Uruklu ve melez* örneklerden oluştuğunu belirten Helwing, kuzeydeki maddi kültürün çeşitliliğine vurgu yapmaktadır. Öyleyse, güney-merkezin ekonomik hedefleri uzun soluklu bir kültürel etkileşimle sonuçlanırken, kuzey-çevre kültürleşme yoluyla “Uruk evreni”ne dâhil olmayı kabullenmiştir (Helwing, 1999: 91-99). Alman arkeologun yorumlarını akla yatkın bulan P. de Miroschedji, *koloni olduğuna hükmedilen yerleşim* ile metropol arasında diğer “takas formlarını aşan özel, düzenli ve sürekli bir maddi/kültürel alış-veriş” olduğunu kanıtlayan kati deliller getirilmedikçe Hacinebi’de Uruk kökenli bir nüfusun yaşadığına inanamayacağını ifade etmektedir (Miroschedji, 1999: 161).

Görüldüğü üzere, Stein ve ekibinin Hacinebi için önerdikleri modelin en tartışmalı yönü, yerleşimi paylaşan iki toplumun yüzyıllar boyu birbirleriyle etkileşime girmeden yan-yana yaşayabilmeleri ve 3,3 hektar içinde kültürel özerkliklerini koruyabilmeleridir. Stein, özellikle 1999’da yayımladığı kitapta modelini daha kapsamlı biçimde tartışma olanağı bulmuş ve kuşkusuz meslektaşlarından gelen eleştirileri de not etmişti. Amerikalı arkeolog, 2012 tarihli bir makaleyle “distance-parity” (*uzaklık-denklik*) adını verdiği modeli yeniden ele alır ve Hacinebi’de göçmenlerin yerliler üzerinde “kolonyal bir hâkimiyet” kurmadıklarını yineledikten sonra, onların yabancı

topraklarda yaşamaya devam etmek için Anadolu'lularla ittifak yaptıklarını, bu ittifakın da evlilikten geçtiğini öne sürer. Buna göre, Aşağı Mezopotamyalı erkekler Hacinebi'deki ikametlerini sürekli kılmak, karşılayıcı toplumla barışçı ilişki kurmak ve sonuçta bölgenin doğal kaynaklarına ulaşmak için yerli kadınlarla evlenmişlerdi. Stein, tarihteki diğer "kolonyal karşılaşma" örneklerinde de aynı yolun izlendiğini, takası kolaylaştırmak için uzak diyarlara yerleşenlerin genelde erkekler olduğunu ve bunların ev sahiplerinin onayını kazanmak için yerli kadınlarla evlenmeyi seçtiklerini söyler. Örneğin MS. 1565'te Florida'da ikamet eden İspanyol kolonların demografik yapısı incelendiğinde, kadın-erkek oranının 1:12 olduğu görülmüştür. Böyle kesin sayılar verilemese bile, Kanada'daki Fransız kolonileri ve hatta antik Yunan kolonilerinde de durum farklı değildir. Ancak Stein'in Hacinebi'deki göçmenlerin ekseriyetle erkek olduğuna ve bunların yerli kadınlarla evlenmeyi seçtiklerine dair varsayımını arkeolojik delillerle desteklemesi gerekmektedir. Amerikalı arkeolog bu amaçla Hacinebi'de Uruklu kolonların yaşadığı inandığı semtte yemek pişirmek ve servis etmek için kullanılan çanak-çömlek örneklerini incelemiştir. Uruklu göçmen-kolonların evde yemek pişirmek için kullandıkları çömlekler daha ziyade yerli maddi kültürün parçasıdır (yerli: % 40; Uruk-stili: % 23,40; belirsiz: % 36,60). Göçmenlerin kamusal alanda ve evde toplu yenen yemekler için tercih ettikleri servis kapları ise hemen tamamen Uruk kültürüne aittir (% 97). Et kesme pratiğine gelince, burada da hayvana vurulan darbeler ve kullanılan kesici aletler bakımından Uruk geleneği sürdürülmüştür. Pişirme etkinliğinin kadınlara, et kesme yükümlülüğünün erkekler düştüğüne inanan Stein, pişirme kaplarının yerliliğini kadınların yerli olmasına bağlar; kamusal alanı simgeleyen toplu yemeklerde ve et kesme pratiğinde ise, erkeğin maddi kültürü baskın gelmektedir (Stein, 2012a: 48, 51, 59-60).

Stein'in Hacinebi yemek kültürüne dair yazdıklarından yazmadığı üç şey daha çıkmaktadır. 1- Miroshedji'nin işaret ettiği *melez çömlek* sorunu burada da kendini gösterir. Yerleşimdeki bütün keramik örneklerinin ya Uruk-öncesi yerli kültürün devamı olması ya da tamamen Uruk karakteristikleri sergilemesi inandırıcı gelmemektedir. Stein'in "belirsiz" (*indeterminate*) sıfatını layık gördüğü çanak-çömlek örnekleri hususunda fikir edinemiyoruz. Bunları belirsiz kılan hasarları mı, yoksa bir kategoriye sokulamamaları mıdır? 2- Stein, birbirlerinin kültürel evrenine asla karışmadan yan-yana yaşamayı başaran iki toplumdan söz ettiği halde, Uruklu kolonların önemli bir kısmının yerli kadınlarla evlendikleri öne sürmektedir. Hâlbuki evliliğin iki toplumu müttefik kılmaktan daha fazla sonuç doğurması, örneğin kültürel etkileşimi hızlandırması gerekmez mi? 3- Stein, son derece üretken ve kazılardan gelen bulguları kuramsal okumalarla birleştirerek anlam yaratmaya çalışan değerli bir araştırmacıdır. Algaze gibi onun da amacı yeni tartışma kapıları açarak arkeolojiyi dinamik kılmaktır. Ancak kataloglamak yerine açıklamayı hedefleyen Stein de aynı sorundan muzdariptir: Veri azlığıyla tezat oluşturan ayrıntılı tasvirler.

Hacinebi "ticaret diasporası"nın "koloni" olup olmadığı bir diğer tartışma konusudur. *Koloni* terimine başvuran bilim insanı, sözcük tercihinin nedenini açıklamakla yükümlüdür. Bunu bilen Stein, yeryüzünün tarihöncesinden modern çağlara dek farklı amaçlara hizmet eden 6 tip kolonileşme gördüğünü yazar. 1- Fethedilen bölgelerin merkezle kültürel, hukuki ve siyasi bağlarını güçlendirmek için uzak vilayetlerde kurulan *askeri karakollar* (Roma "colonia"sı gibi). 2- Çeşitli nedenlerle yurtlarını terk etmek zorunda kalan insanların *sığınak* olarak seçtikleri yeni topraklar (Kiliseye muhalif İngiliz Püritenlerin Kuzey Amerika'da kurdukları Massachusetts Koyu Kolonisi:

1629–1692). 3- Toplumsal çatışmadan kaçınmak ya da metropolün nüfus yükünü hafifletmek için *güvenlik supabı* olarak görülüp teşvik edilen kitlesel göçler (Yunan kolonileri ve yakın çağlarda Avustralya'nın kolonileştirilmesi: 1788–1900). 4- Bir ideolojiyi yaymak amacıyla kurulan ileri karakollar (İspanyol din adamlarının yerli halkı Hıristiyanlaştırmak için California'da inşa ettikleri *dini karakollar*: 1769–1833). 5- Devletin yeni tarım alanı açma niyetiyle metropolden uzaklara çiftçi olarak gönderdiği topluluklar (Virginia'daki erken dönem İngiliz kolonileri: 1584–1776). 6- Ticaret kolonileri (Eski Asur ve Fenike kolonileri, Marsilya-Yunan kolonisi, Venedik ve Ceneviz ticaret üsleri, İngiliz koloniciliğinin Hindistan'daki ilk zamanları). Peki, *emperyalizm* sözcüğüyle özdeşleşen *19. yüzyıl koloniciliği* (ki Finley'e göre 16. yüzyıldan beri kurumsallaşan bu model dışındaki hiçbir göç *kolonileşme* değildir) bu listede niçin yoktur? Aslında Stein, modern zamanlardan 4 örnek verir. O, emperyalizmi çağrıştıran kolonicilik siyasetinin bu 4 örnekle iç içe geliştiğini ve 19. yüzyıldaki modelin zamanla olgunlaşıp nihai halini aldığını düşünüyor olmalıdır. Zira Amerikalı arkeolog, kolonileşme sürecini başlatan farklı hedeflerin çoğu kez birbirine karıştığını ve baştaki hedefin zamanla yerini bir başkasına bıraktığını açıkça belirtmektedir. Ona göre, insanı yurdundan çok uzakta koloni kurmaya iten ve diğer hedeflerle bütünleşen nedenlerin başında, ticareti denetleme arzusu gelir (Stein, 2001: 280–281).

Stein, *kolonyal karşılaşmaların neden olduğu kültürel temas* üzerine genel sonuçlara ulaşmak için Hacinebi'yi bir laboratuvar gibi kullanmıştır. O, kuzeylilerin kurduğu yerleşimlerde yabancı kökenli maddi kültür kalıntılarında rastlandığında bulguların nasıl yorumlanması gerektiğine kafa yormakla kalmaz, (editörü olduğu kitabın adından hareket edersek) *kolonyal karşılaşmalar arkeolojisine* değerli katkılar sunmayı da başarır. Arkeolojinin *koloniler, kolonyal karşılaşmalar ve kolonicilik* etrafında yürütülen tartışmaları zenginleştireceğine inanan Stein, koloniler hakkındaki mevcut bilgilerin genelde yazılı kaynaklardan geldiğini, çalışma yöntemi farklı olan arkeolojinin ise maddi kültür verilerini çoğaltarak koloni araştırmalarına yeni bir soluk getireceğini ifade eder. Zira arkeolojik bulgu, yazılı kaynakların sunduğu ideoloji yüklü bilgiyi tamamlar; yazıcının aktarmadığı, görmediği ya da bilinçli olarak görmezden geldiği gündelik hayatın olağan akışını (*habitusu*) yansıtır. Stein'in itirazı, *koloni çalışmalarının (yerlilerle kolonlar arasındaki kültürel temasın çok boyutlu yapısını görünmez kılan) koloniciliğe ve (kolonyal karşılaşmaların neden olduğu) kültürel etkileşimin taraflar-arası güç ilişkilerine indirgenmesindedir*. Öyleyse, yerli unsurların kolonyal sistemler içindeki önemini yok sayan yaklaşımlar terk edilmeli, kolonlara sistemde hâkim rol biçen söyleme şüphesiyle bakılmalıdır. Zaten bilim dünyası, bölgelerarası etkileşimi ve onun parçası olan *kolonyal karşılaşmayı* geniş bir pencereden izleyebileceği *yeni bir paradigma* üzerinde uzlaşmış görünmektedir. Artık araştırmacı, önerdiği modellerde, toplumsal yapılar ile birey ve grup eylemleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi hesaba katarak bu ilişkinin karmaşık toplumların toplumsal örgütlenmelerinin yeniden üretilmesinde ve değişmesinde oynadığı rolü ölçebilmektedir. Tarihöncesi arkeologlarının, (Mezopotamya, Mısır, Yunanistan ve Roma gibi) eski toplumların yazılı kayıtlarını inceleyen arkeologların ve son olarak Coğrafi Keşifler sırasında/sonrasında kurulan modern koloniler üzerinde uzmanlaşmış arkeologların/antropologların diyalog kurmayı öğrenmeleri de *kolonyal çalışmalarını* zenginleştirmiştir (Stein, 2005: 6–7).

4.4. Onlarca Yılın Birikimi: “Uruk’un Yayılışı” Literatüründe Hangi Noktadayız?

Diyalog, farklı mekân ve zamanlardaki kolonileşme örneklerini gözden geçirerek *Uruk yayılımının* mahiyetini, nedenlerini ve Mezopotamya’nın iki yarısında doğurduğu sonuçları anlamaya çalışan arkeologlar, antropologlar ve tarihçiler açısından çok verimli bir araçtır. Eski Mezopotamya uzmanı, diğerlerinin çalışmalarını dikkatle incelediği ölçüde modelini yenilemekte, enteraktif bilgi üretme sürecinin nimetlerinden yararlanmaktadır. Yeni kazılar, metinde sözü edilen modelleri ve bunların eksiklerini tanıyan uzmanlar tarafından yapılmakta; höyüğe bakan göz ne aradığını bilmekte; çalışmanın hedefi belli olunca, bulgular fotoğraflanıp arşivlenen nesnelere olmaktan çıkmakta ve modelleri dinamik kılan sihirli parçalara dönüşmektedir.

Algaze, “idea”nın ne ve nerede olduğunu 40 yıl bıkmadan arayan ve temelini sarsmadan kuramını yenilemeyi bilen Platon gibi, *Uruk’un yayılışını* açıklamak için geliştirdiği modeli yeni kazılar, bulgular ve kendine yöneltilen eleştiriler ışığında tazeleyen bir araştırmacıdır. O, 1989/1993’te yayınladığı çok tartışılan çalışmalarından 15 yıl sonra *Uygarlığın Şafağında Eski Mezopotamya* adlı kitabı çıkararak kentli-devletli toplumların hiyerarşikleşme hızları ile takas ağlarının genişlemesi arasındaki ilişkiyi ehil biçimde tartışma olanağı bulmuştur. Bu kitapta, ticaretle gelen ekonomik dinamizmin güneyde nüfusun ve servetin belli merkezlerde birikmesine, üretimde çeşitlenmeye ve mesleki uzmanlaşmaya yol açtığı hatırlatılarak *ticaret ile devletleşme arasındaki sarmal ilişkiye* bir kez daha dikkat çekilir (Algaze, 2008). Bağlantıları çok iyi kuran Algaze’nin zayıf yanı ise, *ölçüsü kaçmış bir ekonomik ve coğrafi determinizmdir* (Emberling, 2011: 2).

Algaze, son kazılar ve eleştiriler ışığında modelini yenilemeye hazır olsa da, merkez-çevre paradigmasına bağlı kalmakta ısrarcıdır. Ona göre, güneyin “teknolojik” açıdan kuzeye üstün olduğu varsayımına karşı çıkanlar, teknolojiyi yalnızca elle tutulur maddi bir olgu olarak düşünmekte, toplumsal ve siyasal örgütlenmeye yön veren “yönetmelik teknoloji”deki dönüşümleri görmezden gelmektedirler. Mezopotamya’nın iki parçasında aynı aletler kullanılıyor olsa bile, 4. binyılın ikinci yarısından itibaren güneydeki iktidar kavrayışı büyük değişim geçirmiştir. Orada, toplumsal artığa el koyma mekanizması siyasal merkezileşmeyi artırmış, işgücünü denetleme/örgütleme tekniklerini geliştirmiş, bilgi toplama ve onu siyasal hedeflere uygun olarak kullanma kapasitesini genişletmiştir. Algaze’nin penceresinden bakılırsa, bunlar iki parçanın gelişmişlik düzeylerindeki *asimetrinin* açık kanıtlarıdır. Algaze, *kuzeyle güneyin 4. binyılın ilk yarısında toplumsal karmaşıklık bakımından eşit oldukları* eleştirisine hak verir, ama kuzey yerinde sayarken güneyin niçin muazzam bir kültürel evrim geçirdiğinin de sorgulanmasını talep eder. Gerçekten, 4. binyılın ikinci yarısında ve 3. binyılın tamamında yenilik ve değişim hep güneyin *kent-devletlerinden* gelmiştir. Algaze, bütün eleştirilere karşın, kuzey-güney eşitsizliğini iki bölgedeki “çevresel ve coğrafi” koşulların farklılığına bağlar. Güneyde hayat bulan kentli toplum, alüvyonlu ovanın tarımsal olanaklarını iyi değerlendirerek *devletleşme*de öne geçmiştir; güneyin hammadde açısından komşularına bağımlı oluşu, güç ve statü arayışındaki seçkinlerin takas yollarını denetlemek suretiyle iktidarlarını sağlamlaştırılmalarına hizmet etmiştir (Algaze, 2008: xiv-xvii). Başka bir deyişle, güneyin gelişmişliğinin *sonucu* olan “egzotik mal talebi ve

ticaret”, aynı zamanda onun ekonomik/demografik açıdan komşularının önüne geçmesini sağlayan *nedendir* de.

Dünya-sistem modeli, (en kaba haliyle) *siyasal ve ekonomik açıdan üstün merkezin bağımlı / az gelişmiş çevreye hâkim olduğu, merkezin ticareti denetlemek suretiyle çevreyi sömürdüğü* asimetrik ilişkinin adıdır. Bu modeli modern dünyadaki güç ilişkilerini çözümlmek için geliştiren Wallerstein, merkez-çevre dikotomisinin tarih-öncesine ya da eski uygarlıklara uyarlanıp uyarlanamayacağı sorusuyla ilgilenmemiştir. Dünya-sistem modelini Eski Mezopotamya ile birlikte düşünen ilk yazar Amerikalı antropolog P. L. Kohl oldu. Ancak o, modelin *Uruk dönemine* değil sonraki binyıla (*Erken Hanedanlar Dönemine*: MÖ. 2900-2334) daha çok uyduğuna inanıyordu.

Stein, 1999’da kaleme aldığı “Rethinking World-Systems” adlı hacimli eseriyle Algaze’nin dünya-sistem kuramını Uruk dünyasına uyarlama çabasını esaslı biçimde eleştirir ve Uruk çağı merkez-çevre ilişkilerinin dünya-sistem olmak için gerekli 3 unsuru taşımadığını ilan eder. Bunlar, merkezin siyasi-ekonomik üstünlüğü, çevreyi merkeze bağımlı kılan “asimetrik ticaret” ve periferi ekonomisinin hemen yalnızca uzun-mesafeli ticarete dayanmasıdır (Stein, 1999b: 16). Stein, Uruk dünyası için anakronik görünen dünya-sistem modeli yerine, (takas ortaklarının mekân açısından uzak, ticari güç bakımından da eşit konumda oldukları) *distance-parity* modelini önerir; kimi zaman da antropolog A. Cohen’den ödünç aldığı *ticaret diasporası* terimini kullanır.

Ticaret diasporası modeli, *dünya-sisteme* nazaran daha esnek olsa da, *Uruk yayılımını* ve 4. binyıl takas ağlarının işleyişini tek başına açıklayamaz. Bir kere, Stein, “periferi” derken genelde en iyi bildiği yerleşimi (Hacinebi’yi) kastetmektedir. Oysa Uruk maddi kültürünün Basra Körfezi ile Malatya arasındaki geniş bölgeye yayıldığı, ticari ağların da bu bölgeyle örtüştüğü düşünüldüğünde, Uruk olgusunu küçük bir köyden hareketle anlamlandırma çabasının sorunlu olduğu hemen görülür. Ayrıca, Uruk kökenli kolonların Hacinebi’ye yerleştikleri ve orada yerlilerle dip-dibe yaşarken güneyden taşıdıkları kültüre sınıksı sarıldıkları kabul edilse bile, onların bu yabancı ülkede tam olarak hangi işlevi gördükleri belirsizdir. Stein, kolonların aradıkları şeyin bakır olduğunu söyler, ama bakıra karşılık kuzeylilerin güneyden hangi malı talep ettiklerini açıklayamaz (Stein, 2001: 300).

Hacinebi’de oturan Uruklu kolonlar, Stein’in düşündüğü gibi, anayurtları ve (yerlilerin izniyle yerleştikleri) yeni yurtları arasında “eşit ve barışçı” ticari ilişkiler kurulmasını sağlayan araçlar olabilirler (*ticaret diasporası*). Ancak Hacinebi ile Uruk-merkez arasındaki ticaretin simetrik ve eşitlikçi oluşu, Mezopotamya’nın tamamında aynı ticari anlayışın geçerli olduğunu göstermez. Modern zamanlarda ve günümüzde simetrik ve asimetrik ticaret nasıl birlikte yürüyorsa (merkez, ticari ortağından güçlü ve zengin olsa bile, ulaşım giderlerini ve *periferinin* uzak konumunu dikkate alarak eşitlikçi ticari koşullara rıza gösterebilir), antik çağlarda da siyasal ve ekonomik açıdan kudretli merkezler periferinin konumuna göre simetrik ticareti tercih edebilirler, ancak onu kendi yararlarına dönüştürme fırsatı bulduklarında da yeni bir düzene geçebilirler. İki komşu arasındaki ticaret başta barışçı ve eşitlikçi ilkelere göre işliyor olsa da, ticari rekabet zamanla bir bölgenin kurallarını diğerine dayatması ile sonuçlanabilir (Kohl, 2001: 230-231). *Özetle, dünya-sistem kuramı, merkez-çevre dikotomisini mutlakaştırıp zamanda sabitleme riski taşır; ticaret ortaklarının etkileşime eşit güçler halinde girdiğini varsayan uzaklık-*

denklik modeli ise, ticari ilişkinin dinamik karakterini ve koşulların değişmesi halinde taraflardan birinin diğeri üzerinde ekonomik hatta siyasal hâkimiyet kurarak yeni bir denge yaratabileceği gerçeğini dikkate almaz.

Algaze, Uruk yayılımının ana hatlarını 2013'te gözden geçirir. Buna göre, nüfus hareketleri, güneydeki kentlerin kuzeyin doğal kaynaklarına ulaşma arzularından doğmuştur ve kolonyal yayılmanın ilk meyveleri *küçük ticaret diasporaları*dır. Algaze, 1989 ve 1993'te dünya-sistem kuramını Uruk'a uyarlamaya çabalarken *Susiana'nın kolonileşmesini* Orta Uruk'a (3700-3400) tarihlemişti, kuzey ve kuzeydoğu yönündeki yayılmanın da Geç Uruk'ta (3400-3100) gerçekleştiğine inanıyordu. Ama aradan geçen zamanda kazılar hız kesmedi ve kuzeydeki bazı *koloni, istasyon ya da ileri karakolda* güney etkisinin *Orta Uruk devrinde* (Algaze'nin düşündüğünden daha erken) başladığı anlaşıldı. Örneğin, 6. binyılda Dicle Nehri ile Zağros yamaçları arasında (Kuzey Irak'ta) kurulan ve doğudan lapis lazuli taşı ile Zağros'a has egzotik metanın güneye inişinde *geçiş noktası* olan Tepe Gavra'daki Uruk etkisi, sanıldığı gibi Geç Uruk'ta değil *Erken Uruk'un sonunda* (3750) başlamıştı. Gavra'daki ekonomik uzmanlaşma ve siyasal merkezileşme adımları da (Algaze'nin ilk varsayımının aksine) Uruk-bağlantılı dönemden daha eskiydi (Peasnell ve Rothman, 2003: 35-38).

Özellikle Stein'in Hacinebi'deki keşifleri, Algaze'yi kavramlar ve sürecin işleyişi üzerine yeniden düşünmeye sevk etmiş olmalıdır; nitekim o, *ileri karakol* ve *istasyon* yerine, ikisini de kapsayan *diaspora* teriminde karar kılmıştır. "Ticaret diasporası" ifadesini *Uruk'un yayılışına* uyarlayan ve ifadeden ne anlaşılması gerektiğini açıklayan yazar Stein'dir: Doğal kaynakların yakınlarında "yerliler tarafından kurulmuş bir yerleşim"e ya da bakir bir stratejik noktaya göç eden *küçük bir kolon grubu*. Algaze, ticaret diasporası örneği olarak (beklenebileceği üzere) ilkin Hacinebi'yi gösterir; sonra da Godin Tepe (Batı İran), Samsat, Hammam et-Turkman, Tell Brak ve Tell Hamukar yakınlarındaki küçük höyükleri sayar. Ona göre, Orta Uruk'taki *mikro ticaret diasporalarını* Geç Uruk'ta "fetih yoluyla kolonileşme dalgaları" izlemiş olmalıdır. Bu dalgadan etkilenen yerleşimler, kuzeyde karmaşık toplumun doğumunda eskiden beri önemli rol oynamış olanlardır: Karkamış, Ninova, Tell Hamukar ve Brak gibi. Uruk yayılımının 3. safhasında daha önce insan eli değmemiş topraklarda yeni yerleşimler (koloniler) kurulur. Bunların ilki Şeyh Hasan'dır; onu Habuba Kabira ile C. Aruda izlemiştir. Bakir kolonilerin en geniş ve planlı olanı Habuba Kabira, kalın kent duvarları, düzenli sokakları, *kamu binaları ile atölye ve hanelerin ayrı semtlerle toplandığı işlevsel mimarisi* ile Uruk kolonilerinin özenli bir çabıyla sıfırdan yaratıldığının en iyi göstergesidir (Algaze, 2013: 83-84).

4.5. "Merkez"le "Çevre"nin Toplumsal Evrimi ve Simetri-Asimetri Tartışmaları

Algaze'nin dünya-sistem kuramını desteklese de ona karşı dursak da, yazarın metinleri sayesinde Yakındoğu arkeolojisinin odağına yerleşen "Uruk'un yayılışı" olgusunu reddetmek olanaksız hale gelmiştir. 4. binyılın ikinci çeyreğinde başlayıp 3100 civarında aniden duran (kuzeydeki Uruk höyükleri ya terk edilmiş ya yıkılmıştır) 600-700 yıllık "yayılım"ın tarihî bir gerçek olduğu artık tartışılmasa da, mahiyeti üzerinde fikir birliği yoktur. Zira Uruk maddi kültürünün kuzeydeki dağılımı (anitsal mimari, çanak-çömlek, yönetsel teknoloji) yerleşimden yerleşime

farklılık gösterir. Bunların bir kısmı Uruklu göçmenler tarafından kurulmuş olabilir; bazı yerleşimlerde ise yerlilerle göçmenlerin birlikte yaşadığı sanılmaktadır. Öte yandan, güneylilere ev sahipliği yapmamışsa da, Uruk kültüründen etkilenip ona öykünen yerleşimler vardır. Yorum farklılıkları, zaten bunların gruplandırılmasında ve güneyin kuzeydeki varlığının siyasal/ekonomik bir hâkimiyet içerip içermediği noktasında çıkmaktadır.

Bir kültürel temas formu olarak kolonileşmenin *asimetrik etkileşime* yol açacağı görüşü yaygındır. Bunun nedeni kolonileşme dendiğinde ilk akla gelenin *modern kolonyal imparatorluklar* olmasıdır: Bu örnekte, metropolden göç eden yerleşimciler zamanla yerlilere ait topraklara ve doğal kaynaklara el koyarlar, onları kendi mülkleri sayıp metropol adına işletirler. Uzmanlık alanı Orta Amerika yerli toplumları olan arkeolog R. T. Alexander, araştırmalarının odağındaki çağın ve mekânın etkisiyle, kolonileşmenin her zaman (kültürel, siyasal ve ekonomik açıdan) asimetrik bir etkileşim doğuracağına inanır. Buna göre, ticarete konu malları belirleyenler yerliler değil, *kolonizatörlerdir*. Kültürel karşılaşma konulu çalışmalarıyla tanınan Kanadalı etnolog Turgeon da, temas eden gruplar arasında hemen bir güç dengesi kurulduğunu, ticaretin bu denge içinde belirlendiğini iddia etmektedir: Karşılıklı alış-veriş bile zamanla asimetri üretir, zira bir kültür başka kültürle karşılaştığında ayakta kalmayı ve mümkünse diğerini ortadan kaldırıp tek olmayı amaç edinir (Gauvin, 2002: 40).

“Kolonileşme” teriminden yalnızca *modern çağlardaki Batı yayılmacılığının* anlaşılmasına hep karşı çıktığım için, “asimetri kaçınılmazdır” yaklaşımının Uruk örneğine uyarlanmasını sorunlu buluyorum. Onlarca yıllık *Uruk yayılımı literatürüne* karşın, bugün hala Uruklu göçmenlerin anayurtla bağlantılarının sürüp sürmediğini, güney kent-devletlerinin her birinin kuzeyde kendilerine ait kolonileri bulunup bulunmadığını (bir Uruk kolonisi farklı yerleşimlerden gelen göçmenler tarafından karma biçimde de kurulmuş olabilir) bilmiyoruz. Kolonları ortalama 1000 km uzakta yeni yerleşim kurmaya iten saikları da (doğal kaynaklara ulaşma arzusu mu, onları denetleme hevesi mi?) açıklıkla ortaya koyamıyoruz (McMahon, 2005: 33). Güney-kuzey etkileşiminde asimetriyi merkeze alanlar, kuzeydeki ticaret diasporalarının ya da kolonilerinin “yerlilerin izniyle” hayat bulduğu gerçeğini gözden geçiriyorlar. Yerlilerin rızası, takasın iki tarafa da yaradığı savını destekler ve güney *hegemonyası* tezini zayıflatır. Ayrıca, *Alüvyonlu ovada* kurulan uygarlığın (bürokratik merkeziyetçiliğin, kayıt tutma mekanizmasının ve düzenli ordunun daha güçlü olduğu) Uruk-sonrası çağlarda da kuzeyi siyaseten kendine bağlayamadığı unutulmaktadır. *Erken Hanedanlar Çağı*’nın kentleri Uruk devrindekilerden daha kudretli değiller miydi? Kent-devlet sistemi ve kültürünün coğrafi genişlemeye izin vermediğini düşünsek bile, emperyal yayılma istidadı gösteren Akkad’ın ve bürokrasisi önceki örneklerden kat be kat güçlü olan 3. Ur’un kuzeye hükmetmeyi başaramadıkları ortadadır. Öyleyse, *Uruk koloni ağından hareketle, güneyin siyasal/ekonomik bakımdan üstün/belirleyici olduğu bir sistem* tarifine koyulmak sorunludur.

Kuzey yerleşimlerinde bol miktarda Uruk maddi kültür ögesi bulunmasına karşın kuzeyin *toplumsal karmaşıklık* bakımından güneyi yakalayamaması, (kimi yazarların düşündüğünün aksine) ticaretin “uzaklık-denklik ilkesi”ne göre işlediğini kanıtlamaz. Takasın simetrik ya da asimetrik biçimde örgütlenmesi, kuzeyin toplumsal evrimi üzerinde sanıldığı kadar büyük fark doğurmayabilir. Takas ağlarını örgütleyip üretim fazlasını (serveti) yöneten

ve siyasal merkezin görünürlüğünü artırıp meşrulaştıran güney, karmaşıklık ve devletleşme yönünde evrilirken; kültürleşme ya da kolonileşme üzerinden Uruk maddi kültürüyle tanışan kuzey, ticaretin pasif tarafı (yabancı kültürün *pasif alıcısı*) olduğundan iç dinamikleri izin vermediği sürece evrimleşemeyebilir. Tarihi örnekler de söylediklerimizi doğrulamaktadır. Bugün pek çok *üçüncü dünya ülkesinde* Batı kökenli maddi kültür unsurlarının yaygınlaşması (bunun simetrik ya da asimetrik ticareten kaynaklanması fark etmez), o ülkelerin aynı hızda sanayileşecekleri ve siyasal sistemlerini değiştirecekleri anlamına gelmez. Batı'nın eski kolonileri içinde, onun kültürünü, ekonomi yönetimini ve siyasal rejimini en hızlı içselleştirenler, *anayurdun kültürel değerlerini taşıyan göçmenlerin* çoğunlukta olduğu ülkelerdir (ABD, Kanada, Avustralya). Buna karşılık, 19. yüzyılın son çeyreğinde kolonileştirilen Afrika, bizde *sömürgeleştirme* denen farklı bir emperyal yayılmaya maruz kalmıştır; kolonici ülkeler, kıtada yaşayan yerlileri kendi yurttaşları olarak görmeyip aşağı statüye mahkûm etmişlerdir.

“Merkez”in değerlerini içselleştirmekten ibaret bir toplumsal değişme, ilişkideki simetri-asimetriye bakılmaksızın yavaş, sınırlı ve sancılı olur. Bu tabii farklı bir çalışmanın konusudur; hızlı yargılara varıp hataya düşme riski taşıyan bir konudur. Öyleyse, tarihöncesi ve modern koloniler arasında niçin benzerlik kurmaya çalışıyoruz? Şeyh Hasan, H. Kabira ve Cebel Aruda gibi *pür Uruk kolonilerinin* ömrü 2-3 yüzyılı aşsaydı, bunlar nüfusları kalabalık, siyasal hâkimiyet alanları genişlemiş, Uruk kültürünü kuzeyde yüzlerce yıl temsil eden (hatta belki siyaseten birleşmiş) kalıcı kentler olsalardı (Kartaca gibi), kuzeyin toplumsal karmaşıklık düzeyi üzerinde daha derin izler bırakırlardı. Oysa Uruk yayılımı 3100 civarında aniden sekteye uğradı; yarım binyıl kadar süren ticari ortaklık güneydeki toplumsal karmaşıklık düzeyini artırırken, *“yalnızca kültürel temas”* oradaki evrimin kuzeye sirayet etmesine yetmedi.

Kuzey yerleşimlerinin de *karmaşık toplum* yapısı gösterdiğini söyleyen yazarlar, ne yazık ki Mezopotamya'nın iki yarısı arasındaki gelişmişlik farkını görmemizi engelleyebiliyorlar. Kuzeyli tabii ki vahşet çağı yaşamıyordu, ama iki bölgenin üretim biçimleri ile siyasal yapıları arasında da esaslı farklar vardı. Kuzey, Halaf dönemi boyunca pek az evrimleşmiş, hızlı bir toplumsal değişme için (5. binyılda) Ubeyd kültürüyle tanışmayı beklemişti. Forest, Uruk devrinde, güneyin (*“toplumsal karmaşıklık”* düzeyi bakımından) kuzeyden bin yıl ileride olduğunu savunur. Zira kuzey ekonomisi, hane-içi üretimi aşarak *siyasal seçkinler tarafından örgütlenen karmaşık bir ekonomiye* dönüşmemişti. Dolayısıyla kuzeyliler (yerliler), Uruk yayılımı sırasında, kent-devletler halinde örgütlenen güney komşularına nazaran *“daha az karmaşık”*, hatta *“az-gelişmiş”* idiler. Ortada kültürel ve ekonomik gelişmişlik bakımından gerçekten de bir *merkez-çevre kutuplaşması* vardır, ama merkez-çevre ikiliği bir *güç ilişkisi* (güneyin kuzeye hâkimiyeti) olarak da okunmamalıdır (Forest, 1999: 144). İtalyan arkeolog Frangipane'nin Doğu Anadolu yerleşimlerinde (özelde Malatya'daki Arslantepe höyüğünde) yürüttüğü çalışmalar, Uruk etkisine daha az maruz kalmış bölgelerde hala *kent* tanımına uyan bir yerleşmenin bulunmadığını ortaya koymaktadır: *“Arslantepe'deki bu dönem evleri, bu sosyal yapının temelini çekirdek aileye dayandığını gösterir. Bir ya da iki odadan oluşan bu evler, Mezopotamya'nın geniş aileye dayalı toplumsal yapıya işaret eden üç bölümlü plan tipinden oluşan büyük evlerinden farklıdır. Araştırmacıya [Frangipane] göre, toplumun geniş ailelerden oluşması, statü hiyerarşisi için ideal bir temel yaratır. Anadolu'da ise, bu küçük çekirdek ailelerden dolayı toplum yapısı daha az*

katmanlardan oluşmaktaydı. Mezopotamya'daki bu büyük aileler aynı zamanda geniş ekonomik birimleri de ifade ettiğinden zanaat kurumları ortaya çıkmış ve gelişen uzmanlaşma sonucu oluşan ürünlerin takası, nüfusun aynı yerde yoğunlaşmasını teşvik etmiştir. Araştırmacıya göre, bölgede kentleşme olmamasının ikinci nedeni Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki nüfusun yapısıdır. Bölgedeki nüfus Kafkas Kültürü etkisi altındaki göçebe, yarı-göçebe ve yerleşik çiftçiler gibi farklı gruplardan oluşmaktadır" (Erarslan ve Aktuğ Kolay, 2005: 84-85).

Yukarı Mezopotamya, 3. binyılın ilk yarısına tarihlenen "Ninive 5 Dönemi"nde bile kentli-devletli toplum özelliği göstermez; kuzeyin en geniş yerleşimleri olan Brak ve Leilan'ın yayılım alanı 15-20 hektar kadardır. 4. binyılın ilk yarısında güneyin kentleriyle yarışabilecek büyüklükte olan Brak, Uruk yayılımı sırasında ve sonunda daralmış, parlıtısını yitirmiştir. Ninive 5 boyunca kuzeyde "toplumsal tabakalaşma" ve "tarımsal ürün fazlasını depolama" gibi karmaşık toplum işaretleri görülüyorsa da, kentli-devletli toplum belirtisi olan anıtsal mimari ile yazıdan eser yoktur. Konunun uzmanı olan arkeologlara kulak verilirse, kuzey henüz "karmaşık şeflikler" evresindedir; devletleşme ancak 2500'den sonra, büyüklükleri 50-100 hektarı bulan korunaklı (surlarla çevrili) kentler sayesinde başlayacaktır (Schwartz, 1987: 93-94, 97; Matthews, 1999: 301). Kuzeyin ani bir devletleşme yaşadığı çağlarda, güney onlarca kent-devleti içine alan *Erken Hanedanlar Dönemi*'nin sonuna gelmiştir. Yakında Sargon adını taşıyan adam, Mezopotamya'nın iki yarısına da hükmünü geçirmek isteyecektir.

4.6. "Uruk Koloni Ağı" (MÖ. 3700-3100) ile "Asur Ticaret Kolonileri Çağı"nı (MÖ. 1950-1750) Birlikte Düşünmek: Hacinebi, Kültepe'nin Öncüsü Olabilir mi?

Dünya-sistem analizine karşı yazarların bir kısmı, Hacinebi'yi Asurluların Kültepe'de ve Orta Anadolu'nun diğer küçük yerleşimlerinde kurdukları ticaret kolonilerinin öncüsü olarak görmektedir. Yazılı kayıtlar sayesinde, 300 kadar Asurlu tacirin Kültepe yerleşimi içinde kendilerine ait bir mahalleye (*karum*) sahip olduklarını, 10 000 kişiyi barındıran anayurtlarıyla (Asur kent-devleti ile) bağlarını muhafaza ettiklerini ve yollar ticaretin barışçı biçimde yürütülmesine imkân tanımadığında iki yüzyıllık koloni yaşamına veda edip anayurda döndüklerini biliyoruz. Uruk kolonileriyle ilgili en büyük sıkıntı ise, arkeolojik veriler dışında bilgi kaynağının olmayışındır. Yine de, sıfırdan kurulmuş Uruk kolonilerinin 2-3 yüzyıl içinde terk edildiği, ayrılanlarınsa büyük olasılıkla güneydeki anayurda döndükleri varsayımı güçlüdür. Hacinebi'deki göçmen semti ile Uruk-merkez arasındaki bağlantı da 3300'den sonra kopmuş görünmektedir. O halde, *Uruk koloni ağı* (3700-3100) ile *Asur ticaret kolonileri* (1950-1750) arasında kurulan bağ nedensiz değildir. Ancak bu bağlantıya dikkat çekilirken bir noktanın altı çizilmelidir: Uruk çağındaki kolonileşmeye benzer bir dalganın yeniden ortaya çıkması için neden 1200 yıl geçmesi gerektiği? İki örnek arasında mekânsal farklılık da vardır. Uruk kolonileşmesinde merkez Mezopotamya'nın güneyi, periferi kuzeyidir; Asur kolonileşmesinde ise, merkez Kuzey Mezopotamya (hatta Ninova'nın Uruk kolonyal ağının parçası olduğu düşünülüğünde *eski periferi*), periferi de Orta Anadolu'dur.

Uruk koloni ağı ile Asur ticaret kolonileri arasındaki 1200 yıl boyunca Aşağı Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ticaret kesintiye uğramamış, ancak farklı yöntemlerle yürütülmüştür. Uruk Yayılımı'ndan hemen sonra gelen

“Cemdet Nasr” (MÖ. 3100-2900) ve “Erken Hanedanlar” (2900-2334) dönemlerinde, Aşağı Mezopotamya’da kent sayısı (35 ila 50) aşırı düzeyde artmış; yerleşimlerin daha büyük, zengin ve karmaşık hale gelmeleriyle merkezîyetçi kent-devletlerden oluşan bir siyasal yapı oluşmuştur. Bu dönemlerde, kentlerin yabancı mallara ve hammaddelere duyduğu ihtiyaç da artmış olduğundan, eski ticaret ağlarına yenileri eklenmiştir. Talep edilen malların uzak diyarlardan getirilmesi için iki yöntemle başvurulmuştur. Bunların ilki, silahlı birliklerle desteklenen ve kral ya da tapınağın ihtiyaçları doğrultusunda yapılan ticari seferlerdir. Ancak bunlar, planlı, örgütlü, düzenli ve sistemli değildirler. Bu yüzden daha çok tercih edilen yöntem, malın çıkış yerindeki üreticilerin (yerlilerin) rızasıyla, kervanların düzenli aralıklarla gidip gelmesidir. Bu durumda kervan güzergâhları üzerinde bulunan *aracılar* önem kazanır. Bu yöntemde ticari ortaklar ve ağlar dönemsel olarak değişebilir. 1- Yollar güvensiz hala geldiğinde yenileri tayin edilir. 2- Uzun yılların ticaret ortakları iktidarlarını kaybederek denklemden çıkabilirler, onların yerini alan *şeflik*lerle ya da önderlerle yeniden anlaşmaya varmak gerekebilir. Eğer ticaret güvenliği için stratejik noktalara kolon gönderilmiyor ise, güvenlik yerel aktörlerce sağlanıyor olmalıdır. Ticaret yönteminin değişmesi kadar önemli bir başka nokta, malların nakliyesini/değişimini üstlenen aktörlerin statüleri ile ilgilidir. Uruk dönemi “tacir”leri herhalde bağımsız bir sınıf oluşturmamaktaydı. Bunların statüleri pazar mekanizması içinde değil, saray seçkinlerinin kararlarına göre belirleniyordu. Bu yüzden, onları siyasal iktidardan görece bağımsız hareket edebilen “tacir”lerle özdeşleştirmemek ve *devletin çıkarları doğrultusunda iş gören memurlar, elçiler ya da görevliler* olarak tarif etmek daha yerinde olur. Uruk döneminde ticari işlere memur edilen gruplar, “orta sınıf” bile sayılamayacak denli aşağı statüde bulunmaktadır. Ancak MÖ. 3. binyılda kent sayısı arttıkça ve toplumsal sınıflar daha karmaşık hale geldikçe, *tacir-elçiler* saraydan tedrici ve görelî biçimde bağımsızlaşırlar ve ticari ilişkileri kendi hesaplarına yürütmeye başlarlar. Ama siyasal ve dini kurumlar hala en büyük müşteridir, kente gelen mallar öncelikle onların karşısına çıkmaktadır. *Tacir*, bunlarla eşit statüde pazarlık yapamayacağını bilincindedir, ayrıca devlet ticaretin kendi gözetiminden tamamen bağımsız işlemesine de izin vermemektedir. *Erken Hanedanlar Dönemi*’ndeki ticaret, her kent-devletin farklı ticaret rejimi uygulamasına elverişlidir. Bazı kentler, devlet-tapınak eksenli ticareti muhafaza etmeye çalışırken, bazıları “özel” girişime engel olmamayı seçmiştir. Sümer kent-devletleri Akkad Krallığı (2334–2160) altında birleştiklerinde ise, Aşağı Mezopotamya siyasetinde ve ekonomik işleyişinde köklü değişimlerin olması kaçınılmazdır. Sargon, daha önce hiçbir Aşağı Mezopotamya kralının tatmadığı bir iktidara ve çok geniş topraklara sahiptir. Ama onun da önceliği, hammadde ticaretini devletin çıkarına en uygun biçimde denetim altında tutmaktır (Smith, 2009: 25-28).

Sargon’un kuzeyde gözünü diktiği iki coğrafya vardır: Gümüş zengini Anadolu ve Yakın Doğu’daki bütün siyasal merkezler için kereste (sedir) kaynağı olan Lübnan. Akkad Kralı, bu bölgelerin doğal kaynaklarına ulaşabilmek için Kuzey Mezopotamya’nın en önemli ticari kavşakları olan Ebla ve Mari kentleri üzerinde de denetim kurmak istemiştir. Sargon’un imparatorluğu, Hindistan (İndus), Orta Asya ve Kuzeydoğu Afrika’yı birbirine bağlayan ticari ağların merkezinde bulunmaktadır ve Büyük Kral’ın resmi politikası, ticareti teşvik edip desteklemektir. Orta Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticaretin temelleri de Sargon tarafından atılmış olmalıdır. Döneme ait kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, ticaret amacıyla Anadolu’ya gelen Akkadlı tacirler, yerli “şef”lerin çıkardığı

zorluklar nedeniyle Sargon'a müracaat etmiş ve kudretli krallarını araya koyarak yerli şeflere isteklerini kabul ettirmişlerdi. Öte yandan, Babil-Suriye-Anadolu ticaretinde çok önemli bir rol üstlenen Elba kentinin seçkinleri Akkad çıkarlarına aykırı hareket ettiklerinde, Sargon'un torunu Naram-Sin'in bulunduğu çözüm bu kenti haritadan silmek olmuştur. Özetle, Akkad döneminde ticaret çeşitlenmiş, devlete bağlı iş gören *tacir-elçilerin* yanına kendi hesaplarına çalışan "özel girişimci" *tacirler* de eklenmiştir. 3. Ur *Hanedanı*'nın kurduğu aşırı ölçüde merkezîyetçi ve bürokratik devlette (2112–2004) ise, dış ticarete devlet tekeline geri dönmüş ve tacirlik mesleği yeniden devlet memurluğuna dönüşmüş olabilir. Nitekim Ur kentinde bulunan yünlü dokuma atölyelerinde 12 000 işçi çalışmış; bunların ürettiği tonlarca kumaş, devlet denetiminde ihraç edilmiştir (Smith, 2009: 28-29). Ancak 3. Ur dönemine ait kayıtların tamamı devlet tarafından üretilmiş olduğu için, özel ekonomik/ticari faaliyetlerin bu belgelerde görünmemesi doğaldır. Herhalde özel girişimcilik bütünüyle yok olmamıştı ve *tacirler* devlete hizmet sunarken kendi adlarına başkalarıyla da ekonomik ilişki yürütmüşlerdi (Van de Mierop, 2006: 100, 106).

3. Ur Devleti'nin yıkılışı, devlet-denetimli ekonomi ve ticarete çok daha büyük gedikler açmış olmalıdır. Zira Mezopotamya'ya Sargon'un hediye ettiği merkezîyetçi-bölgesel devletin yerini bir kez daha kent-devletler almıştır. Özel girişimciliğin Mezopotamya Tarihi'nde hiç olmadığı kadar yükselişe geçtiği yeni ekonomik düzenin en özel ve kayıtlı örneği, Asur ile Orta Anadolu arasında yürütülen ticarettir (Smith, 2009: 29). Asur kenti, MÖ 2. binyıl başlarında 1200 yıl önceki Uruk'a nazaran çok daha küçüktür. 35-40 hektarlık bir alana yayılan kentte, değerli Asurolog M. T. Larsen'in hesaplamalarına göre 7 ila 10000 kişi yaşamaktadır. Asur-Anadolu ticaretinin en yoğun olduğu 50-60 yıllık zaman diliminde (MÖ. 20. yüzyıl sonu – 19. yüzyıl başında), bu nüfusun 2 ila 4000'i geçimini ticari faaliyetlerden sağlıyor olmalıdır (Larsen, 2000: 79). Asur, bağımsız bir kent-devlettir ve *tacirler oligarşisi* olarak tanımlanan bir rejime sahiptir. Kentte keşfedilen resmi kayıtlara bakılırsa, Asur Kralı'nın önceliği Güney Mezopotamya ve Anadolu ile yürütülen ticaretin güvenliğini sağlamaktır. Anayurt-Asur'da pek az (20 kadar) yazılı kayıt keşfedilmiş; buna karşılık, Asurluların Anadolu'daki ticari üslerinin merkezi Kültepe-Kaniş'te 22460 tablet bulunmuştur. Çivi yazısı ile kaleme alınan tabletlerin keşfedildiği mekanlar, kamu binaları değil, tacirlerin özel konutlarıdır. Tabletler, özellikle 1900-1850 arasında (iki-üç kuşağı kapsayan bir dönemde) Anadolu'da ticaret yapan ailelere ait olup, iş yazışmaları, talimatlar, ticari faaliyetleri destekleme vaatleri, borç metinleri, davalar – hukuki belgeler, ailevi ya da ticari sözleşmeler ve muhasebe kayıtlarından oluşmaktadır. Ama bunlar, tacirlerin günlük yaşamlarına dair bilgiler de içermektedir (Michel, 2005: 121-122; Michel, 2010: 3).

Uruk Yayılımı'ndan 1200 yıl sonra vücut bulan Asur ticaret kolonileri, tek bir üs ya da ileri karakoldan değil, büyüklükleri/işlevlerine göre sınıflandırıldıkları sanılan *karum* ve *wabartum* adlı 40 kadar koloni ve istasyondan oluşur. Buralarda ikamet eden Asurluların sayısı genel olarak 100'ün altındadır. İçinde kalabalık bir Asur nüfusu barındıran koloni sayısı ise pek azdır: Kültepe-Kaniş (300 tacir), Boğazköy ve Acemhöyük (Larsen, 2008: 71; Michel, 2010: 1, 3). Asurlu tacirler, "Ticaret Kolonileri Çağı"nda (MÖ. 1950-1750), kendi imalatları olan tekstil ürünleri dışında, Babil'den kumaş, İran-Afganistan-Özbekistan'dan da kalay temin ederek, bu malzemeleri Anadolu'ya altın, gümüş ve kıymetli taşlar karşılığında pazarlamışlardır (Gökçek, 2004: 152).

Tacirlerin eşek sırtında düzenli aralıklarla Anadolu'ya getirdikleri kalay ve kumaş, öncelikle Kültepe-Kaniş *karumunda* (tacirler için hem pazar hem de ikametgâh olan semtte) satışa sunulur. Buradan artakalanlar ise, Orta Anadolu'nun diğer *karumlarına* ve *wabartumlarına* gönderilir. Her durumda amaç, bu mallar karşılığında yerlilerden altın ve özellikle gümüş toplamaktır. Anadolu bakır yönünden zengindir ama tunç aletler ve silahlar yapmanın yegane yolu bakıra bir miktar kalay karıştırmaktır. Kalay bu nedenden dolayı Anadolu seçkinlerinin en fazla talep ettikleri metaldir. Asur kentinde 1 şekel (8 gr) gümüşün karşılığı 12-16 şekel kalaydır. Anadolu'da ise, 1 şekel gümüşe karşılık 6-8 şekel kalay alınır. Başka bir deyişle, kalay Anadolu'da Asur'dakinden 2 kat pahalıdır. Aslında Asurlular Anadolu'ya kalay götürürken, oradan anayurtlarına bakır da getirebilirlerdi, zira kentleri bakır yoksuludur. Ancak Anadolu'dan Asur'a bakır taşımak çok maliyetlidir. Bakır ucuz bir metal olduğu için, bu tarz ticaret Asurlu tüccarın işine gelmemektedir. Asur'da işlenen bakırın çıkış noktası da bu yüzden Anadolu değil Umman ve İran'dır (Michel, 2007: 60-61). Larsen, Asur-Anadolu ticaretinin en yoğun olduğu 40-50 yıl içinde 100 ton kalayın ve 100000 birim tekstilin Anadolu'ya ulaştırıldığını düşünmektedir. Bu süreçte Asur'a giden gümüş de, 20 tondan az değildir. İşin aslı, Asurlu tacir açısından Anadolu'da kumaş satmak çok daha kârlıdır. Çünkü Babil'den 3 şekel (24 gr) gümüşe alıcı bulan bir tekstil ürünü Asur'da 6 şekele satılmakta, Anadolu'da ise satış prosedürüne bağlı olarak 12 ila 20 şekel gümüş tutmaktadır. Bu durumda, tekstil fiyatının Asur'dan Anadolu'ya gidildiğinde 3'e katlandığını söylemek mümkündür. Peki bir tacir kumaştan daha fazla kâr ettiği halde niçin bu ürünün yanına kalay eklemekte ve yalnızca kumaş ticaretine yoğunlaşmamaktadır? Sorunun yanıtı, Anadolu'da kumaştan ziyade kalaya ihtiyaç duyulmasında gizlidir. Tekstil, yalnızca Güney (Babil) ve Kuzey Mezopotamya'da (Asur) değil, Anadolu'da da üretilen bir maldır. Mezopotamya tekstili, egzotik ve (herhalde) daha kaliteli olduğu için talep edilmektedir. Anlaşılan, kârı yüksek olsa da, Asurlu tacir Anadolu'ya yalnızca tekstil getirerek varlığını sürdüremezdi. Asurlu tacirler, anayurtlarına bakır götürmemişlerse bile, ellerinden çıkardıkları malların karşılığı altın ve gümüş yerine bakır olarak ödendiğinde, bu metali talep eden başka Anadolu kasabalarına giderek iç ticarete de katkı sağlamış ve Asur'a eninde sonunda altın-gümüş göndermişlerdir (Larsen, 2000: 80-81).

Asurluların Anadolu'da kurdukları geniş ticaret ağının nasıl adlandırılması gerektiği hususu, geçmişte olduğu gibi bugün de hararetli biçimde tartışılmaktadır. Kuramsal tartışmalar, günümüzden 90 yıl önceye, 1920'lere kadar gider. O yıllarda, Anadolu ile ticaret yürüten Asur'un henüz bir kent-devlet olduğu bilinmiyordu ve MÖ. 1. binyılda dev bir imparatorluğa dönüşen Asur devletinin sınırlarının MÖ. 2. binyıl başlarında da Orta Anadolu'ya kadar uzandığı sanılıyordu. J. Lewy, 1925 tarihli bir eserinde, *karumları* imparatorluğun sınır eyaletlerinden birinin parçası olarak tarif ediyordu. Aynı yıla ait bir başka eserde ise, B. Landsberger hakikate epey yaklaşmıştı. Ona göre, *karumlar*, Asur kentine bağlı "ticaret kolonileri" idiler ve yerli önderlerin onayı ile kurulmuşlardı. Bu dönemlerde ortaya atılan terimler, sonraki araştırmacılar tarafından da yinlendiği için zamanla sabitlenmiştir. Bu birimleri tanıtırken genelde Akkadça terimleri kullanan büyük Asurolog Veenhof bile, "karum"u *koloni*, "wabartum"u *ticari istasyon* sözcükleriyle karşılamış; bazen de *ticari yerleşim* teriminde karar kılmıştır. Eski Asur literatürüne değerli katkılar sunmayı sürdüren C. Michel'e göre, *karum-wabartumlar* birer "ticari karakol"dur (*trading post*). Akkadça *karum*, Sümer dilindeki *kar* (liman, mal indirme noktası) sözcüğünden türetilmiştir:

Aşağı Mezopotamya’da genellikle kent-dışında bulunan ve özel bir siyasal-yönetmel statüye sahip olan bu tip noktalarda, mal değış-tokuşu yapılır. Anadolu’da ise, *karumlar* mevcut yerleşimlerin birer semtini oluştururlar ve buralarda hem Asurlular hem de ticari faaliyetlere katılan yerliler ikamet eder. *Wabartumlar*, çok daha küçük ölçekli ticaret semtleri olup en yakındaki *karuma* bağlıdırlar (Michel, 2010: 1-2).

Kaniş-karum, yalnızca ticari bir kavşak değil, aynı zamanda farklı kültürlerin etkileşime girdiği özel bir karşılaşma mekânıdır. Akkad Krallığı zamanından beri Kuzey Mezopotamya – Anadolu ticaretinde önemli roller üstlenen (Halep’in güneyindeki) Ebla kentinin tacirleri de Kültepe’ye gelip ellerindeki malları görücüye çıkarmışlardır (Goody, 2012: 16). Kaniş tabletlerinde adları geçen Anadolulu müşterilerin ve tacirlere yardımcı olan yerlilerin kültürleri-dilleri de çeşit çeşittir. Bunlar arasında, Hint-Avrupa dili konuşan Hititler-Luviler, daha eski bir Anadolu dili konuşan Hattiler ve Toroslarda ikamet eden Huriler bulunmaktadır. Tacirlerin çoğu Asurlu, küçük bir kısmı Eblalıdır ve bu grupların ikisi de Sami dil ailesine mensupturlar. Bu verilerden çıkan sonuç, Kaniş’in son derece kozmopolit bir ticaret semti olduğudur (Larsen, 2008: 70-71).

Asur-Anadolu ticari ilişkilerinin Sargon döneminde kurulan bağlantılar üzerinden yürüdüğü öne sürülebilir. Zira aynı Akkadlılar gibi, Asurlu tacirler de “Anadolu iradesini tanıyor, vergi veriyor ve kurallarına uyuyorlardı... Anadolu’da Asur egemenliği yoktu ancak karşılıklı menfaatler ve ihtiyaçlar çerçevesinde uluslararası ticaret söz konusuydu” (Koçak, 2009: 211). Asur, ticaret kolonileri çağında, sınırlı nüfusa ve askeri güce sahip bir kent-devlettir. Böylesi bir devletin, 1000 km ötede yürütülen ticari faaliyetleri doğrudan denetlemesi ve kervanların geçiş yollarını silahlı birliklerle koruması mümkün değildir. Tacirler, yol güvenliği için kendi krallarına değil yerli prenslere başvurmak, onlarla anlaşmalar akdetmek zorundadırlar. Bu tip anlaşmaların özü, tüccarın Anadolulu “şef”lere/beylere vergi ödemesi (tekstil için %5, kalay için %3) ve getirdiği malları (özellikle de tekstili) ilk olarak yerli “şef”lerin beğenisine sunmasıdır: Anadolulu prensler, bu sayede Asur’dan gelen malların ilk ve ayrıcalıklı müşterisi olabilmektedir. Asurlu tüccarın kazancı ise, stratejik noktalarda bulunan kasabalarda ticaret semtleri kurmak ve yerli beyin korumasından yararlanarak buralarda güven içinde ticari faaliyet yürütmektir. Tacirlerin Anadolulu beyler kadar anayurtlarındaki siyasal otoritelerle de iyi ilişkiler kurmaları gerekir. Çünkü Asur’un en yetkili siyasal ve hukuki organı olan Kent Meclisi, kolonileri yakından ilgilendiren kararlar, yargı hükümleri ve emirler yayınlatabilmektedir. “Limum” olarak adlandırılan ve üyeleri yıllık olarak seçilen kurul da yönetmel ve finansal konularda geniş yetkilere sahiptir. Bu kurul ihraç ürünler üzerinden vergi alıyor ve Anadolu’ya giden malların toplanması için tacire yardımcı oluyordu (Veenhof, 2003: 74-75, 85). *Wabartumlar*, *karumlar* ve Asur Kent Meclisi arasındaki bağlantıya işaret eden ilginç bir örnek, bir tacir ile *Waşhania wabartumu* katibi arasında görülen davadır. Anlaşılan, dava önce *Waşuşana karumu* yetkililerinin önüne gelmiş; buradan tarafları tatmin eden bir sonuç çıkmadığı için dosya *Kaniş karumuna* gönderilmiş; bu makam da davayı sonuçlandıramayınca, nihai karar mercii olarak Asur Kent Meclisi’ne müracaat edilmiştir (Şahin, 2010: 311-312).

Hiç kuşku yok ki tüccar kendini “Asurlu” saymakta ve Anadolu’yu daimi yurt olarak görmemekteydi. Nitekim iki yüzyıllık ticari faaliyetler yürütülemez hale geldiğinde, pek çoğu (atölyesinin, eşinin ve çocuklarının yaşadığı)

anayurda geri dönmüştür. Tacirlerin pek tabii Anadolu'da kendilerine ait evleri ve eşyaları vardı. Bazıları yıllarca Anadolu'da ikamet etmiş, hatta yerli kadınlarla evlenmişti. Evlerin yerli mimari usullerle inşa edilmesine ve ev eşyalarının da yerli zanaatkarlar eliyle üretilmiş olmasına bakılırsa, tacirlerin Asur mimarisi/zanaatını Anadolu'ya taşımak gibi dertleri yoktu. İki kültür arasındaki yoğun etkileşim bundan ibaret de değildi: Anadolu'da, ticari ihtiyaçlar doğrultusunda Asur dilini ve yazısını da öğrenmişlerdi. Kaniş-karumda nadiren çevirmen kullanılmıştır, demek ki yerliler ile tacirler ortak bir dilde anlaşabilmişlerdir. Çevirmen, genellikle tacirler ile prensler arasındaki görüşmelere çağırılmıştır; öyleyse, karumun iletişim dili Asurca olmalıdır. Anadolu'ya gelen Asurlular anayurdun en zengin tacirleri değildiler, bunlar *orta sınıf* olarak tanımlanabilen mütevazı gelir düzeyine sahip kimselerdi. Büyük patronlar ya da zengin tacirler, anayurtta kalarak ticari faaliyetleri oradan yönetmişlerdir. Gelenler, Anadolu'da tarım arazisi edinmemiş, ama ticari büro olarak da işlev gören evler yaptırmış, satın almış, mevcut evleri genişletmiş ya da ev sahibi hemşerilerinin (diğer Asurlu tacirlerin) yanında kalmışlardır. Yerliler ve tacirler dip-dibe yaşadıkları ve maddi kültür bakımından birbirlerinden ayırt edilemedikleri için, özel arşivler olmasaydı belki de Kaniş'te iki toplumun barışçı bir birliktelik kurduğunu anlayamazdık (Michel, 2010: 1-2, 4-6). Bu sayede, Hacinebi çalışmalarının en büyük sıkıntısının yazılı kayıt yokluğu olduğunu bir kez daha görebiliyoruz.

*Karum ve wabartum*ları "koloni" sözcüğüyle tanımlamaktan kaçınan ve bunları "ticari karakol" olarak niteleyen değerli Asurolog C. Michel, iki toplum arasında, "karşılıklı kültürel etkileşim" (iki taraflı ve sürekli "kültürleşme") olduğunu savunur. Karşılıklılığı destekleyen başlıca unsur evliliklerdir. Gelenler genelde erkektir ve bunlar Asur'la bağlantıyı koruyup çocuklara bakan ilk eşlerine ek olarak, Anadolu'da ev işlerini gören ikinci eşler almışlardır. İki eşli tacir, anayurda kesin dönüş yaptığında mülklerini ve küçük çocuklarını ikinci eşine bırakır; ayrıca çocukları büyütebilsin diye ona nafaka verir. Kadın bu vakitten sonra Anadolu'da başka bir erkekle evlenmekte serbesttir. MÖ. 19. yüzyılın ikinci yarısında uzun-mesafeli ticaret vurgun yediği için tacirlerin önemli bir kısmı Asur'a döner. Ancak, yoğunluğu azalsa da, ticaret 18. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür. Ticaretin tamamen kesilmesinden sonra Anadolu'da kalmayı seçen tacirler de vardır. Bu insanlar, Asur'la bağlantıları koptuktan sonra herhalde iç-ticarete yönelmiş ve yerli nüfus içinde erimişlerdir. Şaşırtıcı olan, Asur-Anadolu ticareti sona erince, yazının da unutulmasıdır: Anadolu'da sonraki 100 yıl boyunca yazılı metin üretilmemiştir (Michel, 2010: 8-10).

Uruk ve Asur kolonilerini, özellikle de Hacinebi ve Kültepe'yi karşılaştırmak hiçbir araştırmacı için kolay değildir. Zira iki yerleşim tipi arasında hem benzerlikler hem de belirgin farklar vardır. Hacinebi'yi çok iyi tanıyan (ancak elinde arkeolojik buluntu ya da maddi kültür dışında veri yoktur) Stein, bu örnek için önerdiği *ticaret diasporası* modelinin *Eski Asur karum-wabartum sistemi* için de geçerli olduğunu düşünüyor. Ona göre, Asurlu tacirlerden oluşan *karum* toplumu, kendi kültürünü ve kimliğini muhafaza edebilmiş bir "özerk diaspora"dır. "Farklı olmak, ticaret diasporasının özünde vardır" diyen Stein, farklılığın da dil, din ve diğer kültürel unsurlar üzerine inşa edildiğini belirtir. Stein'e kulak verilirse, diasporanın statüsü/konumu yerli siyasal seçkinlerin tutumuna bağlıdır; buldukları bölgede bir ihtiyaca karşılık verdikleri sürece, bunların varlığı ve özerkliği yerli otoriteler tarafından hoş görülür (Stein, 2008: 31, 33). Ancak Stein'in açıklama getirmekte hep zorlandığı husus, Asurlu tacirler yerli maddi kültürü benimsemekte hiç güçlük çekmedikleri halde, Uruklu göçmenlerin anayurtlarına özgü maddi

kültüre sahip çıkmaktaki ısrarlarıdır. Kuşkusuz kültürel öykünme ve toplumsal değişme, her coğrafya ve her çağ için farklı biçimlerde işlemektedir. Kültürel etkileşimde her zaman en az iki taraf vardır ve etkileşimin yönü ile yoğunluğu çeşitli faktörlerin toplamından oluşur. Ancak bilmek için sınıflandırmak ve ortak noktaları saptamak gerekir. Elimizdeki örnekler de bize çok önemli bir şey söylemektedir: 1- Kuzey Mezopotamya toplumu kent ve devlet kültürünün taşıyıcıları olan göçmenlerle karşılaştığı halde, belki iç dinamikleri henüz izin vermediği için hızlı bir devletleşme yaşayamadı. 2- Asurluların Anadolu'ya taşıdığı yazı kültürü, anayurtlarına dönen tacirlerle birlikte unutulup gitti. Hatta Anadolu'da kalmayı seçip yeni bir kimlik edinen Asurlular bile, kayıt sistemine ihtiyaç duymadıkları yeni yaşamlarında yazıyı kullanmadılar. Anadolu'da gerçek bir devletin (Hitit) kurulması ise, daha köklü bir toplumsal değişme yarattı ve yeniden öğrenilen yazı işlevsel, kurumsal ve dolayısıyla kalıcı oldu.

Uruk ve Asur örneklerini karşılaştırmak, kolonileşmede *aktif* rol oynayanlarla *pasif* kalanların farklı evrim süreçleri yaşadığını gösterdiği için de önemlidir. Eski Asur Devri'nde ticareti sürükleyen nasıl Asur kent-devleti ise (Anadolulu krallar Asurlu tacirlerin ticari faaliyetleri üzerinde söz sahibi olsalar da Asur ülkesine tacir göndermemişlerdir; ticareti örgütleyen hep Asurludur), Uruk örneğinde de aktif taraf, devletleşme yolunda dev adımlar atan, örgütlü, siyaseten merkezleşmiş, tabakalaşma düzeyi yüksek güney kentleridir. Uruk kentlerinde kuzeyden gelen göçmenler yok, kuzeyde ise Uruk göçmeni çoktur. 4. binyılın ilk yarısında toplumsal karmaşıklık düzeyi bakımından eşit görünen iki coğrafyada kolonileşmeden kârlı çıkan güney olmuştur; hammadde ihtiyacı doğrultusunda ticaret kolonileri kuran odur, kuzeyden gelen prestijli mallar sayesinde uygarlığını (dolayısıyla bürokrasisini) güçlendirip devlet olmayı başaran da güneydir. Ticaret başlangıçta "denklik" esasına göre işliyor olsa bile, uzun vadede aktif ortağın lehine biçim değiştirir. Orta Çağ'da Venedik'in bir *imparatorluk* olan Bizans'a kendi ticari kurallarını dayatıp ortağının iç işlerine karışır hale gelmesi; Batılı "merkantilist" güçlerin Osmanlı ile yürüttükleri ticarete 17. yüzyıldan itibaren hâkim (belirleyici) konum kazanmaları; Batı'nın dünya çapındaki önce ticari, sonra sınaî üstünlüğünün siyasi/askeri bir üstünlükle taçlandırılması... Bu örnekler izlenirse, ticarete aktif rol oynayan ve ülke-dışındaki ticari potansiyeli keşfeden dinamik aktörlerin kendi devletlerini uzun vadede siyasi/ekonomik *merkezlere* dönüştürdükleri (onları "karar verici" konuma getirdikleri) görülecektir.

4.7. Dinamik Bir Yayılım ya da Çok-boyutlu ve Değişken Kültürel Temas

Konunun karmaşıklığından dolayı uzun tutulan metnin sonuna geldik ve *Uruk yayılımı literatürünün* bugünkü görünümünü genel hatlarıyla hatırlatmakla yükümlüyüz. Uruk maddi kültürünün kuzeye yayılmaya başladığı tarih, MÖ. 3700'dür. Bu tarihte "merkez" kabul edilen Aşağı Mezopotamya'da beş büyük yerleşim vardır: Eridu, Ur, Uruk, Nippur ve Ebu Salabih. Bunlara biraz kuzeydeki (Orta Irak) iki merkez daha eklenebilir: Tell Uqair ve Khafajah. Periferide (Yukarı Mezopotamya'da) yerleşim sayısı fazladır ama bunların ikisinde yerli ve Uruk maddi kültürleri bir arada bulunur: Hacinebi (Urfa) ve Ninova (Kuzey Irak, Dicle Nehri üzeri). Uruk yayılımında dönüm noktası ise binyıl ortaları, Uruk-merkezin kesintisiz büyüdüğü ve kent boyutuna ulaştığı zamanlardır. 3500 civarında *pür Uruk kolonisi* sayılan (maddi kültüründe kuzeyli unsurlara yer olmayan) iki yerleşim saptanır: Orta-Yukarı Fırat üzerindeki Tell Qraya ve Şeyh Hasan. Aynı dönemlerde, Ninova'daki "karma kültür"ün sonuna

gelinir: Burada kuzeyli gelenek kaybolmuştur ve yerleşimdeki buluntular hemen tamamen Uruk-bağlantılıdır. Bu arada, kuzeyliler eliyle kurulmuş olsalar da, Uruk etkisine maruz kaldıkları anlaşılabilir yerleşimlerin sayısı artmıştır. Bunların hemen hepsi Suriye-Anadolu sınırındadır: Hacinebi, Tell Kuran, Tell Brak, Mashnaqa, Tell Leilan, Tell el-Hawa, Hamukar. Görüldüğü gibi, 3500'lerde Suriye'nin kuzeyinde *güneyli göçmenlerin kurduğu pür koloniler* kadar *Uruk kültürünü ve yönetsel ideolojisini öykünme/kültürleşme yoluyla benimseyen kuzey yerleşimleri* de bulunmaktadır. 3350'li yıllara gelindiğinde, pür Uruk kolonilerinin sayısı artar; Qraya ve Şeyh Hasan'ın yanına ikinciyi çok yakın mesafede Habuba Kabira ve Cebel Aruda eklenir. Ninova gibi kuzeylilerin kurduğu yerleşimler olmalarına karşın, iki önemli merkez daha, kuzeyli-yerli karakteristikleri terk etmiş ve maddi kültür açısından tamamen Uruklaşmıştır: Jerablus ve Brak. *Yayılmın* bu son evrede Güneydoğu Anadolu'ya ulaştığı görülür. Öte yandan, Uruk ve yerli maddi kültürün bir arada yaşadığı 3 yerleşim daha belirmiştir: Samsat, Kurban Höyük ve Hassek Höyük. 3100-3000 arasında ise, Uruk yayılımının sonuna gelinir: Koloniler terk edilmiş, *maddi kültürü hem Uruk hem kuzey unsurlarından oluşan ve büyük olasılıkla kültürleşme yoluyla Uruk evrenine giren yerleşimlerdeki güney etkisi silinmeye başlamıştır* (Sundsda, 2011: 170-173).

Uruk yayılımı literatürü, olguyu anlamlandırmak için yapılan onca kazı ve üretilen sayısız metin sayesinde öyle zenginleşti ki, erken kentlerin ve devletlerin doğumu ile takas ağlarının genişlemesi arasında sarmal bir ilişki olduğunu artık daha net görüyoruz. Tarihin ilk devletleri sayılan Sümer ve Mısır'ın ikisi için de geçerlidir bu. *Takas ağlarını düzenleme arzusu ile siyasal merkezleşmenin kopmaz bir bütün oluşturduğunu çekinmeden söyleyebiliriz*. Uruk'ta devletleşme dinamikleriyle uzun-mesafeli takas nasıl birlikte ilerlediyse, Yukarı Mısır'da filizlenen ve Aşağı Mısır'ın ilhakıyla hayat bulan devlet de, Levant (Doğu Akdeniz kıyıları) ve Nübye (bugünkü Mısır Arap Cumhuriyeti'nin güneyi + Sudan Cumhuriyeti'nin kuzeyi) ile kurduğu ticari ilişkiler içinde gelişmiştir (Çıvgın, 2014b; Çıvgın, 2014c).

Literatür genişledikçe *yayılım* hikâyesi çeşitlenmekte, denkleme yeni aktörler girmektedir. Örneğin Norveçli arkeolog K. Sundsdal, Yakındoğu Tarihi'nde önemli işlevler görmelerine karşın, yerleşik olmadıkları ve kalıcı eser bırakmadıkları için çoğu kez dikkatimizden kaçan göçebelerin de Uruk yayılımına aktif biçimde katıldıklarını öne sürmektedir. Mezopotamya ekonomisini sacayağına benzetebilirsek, kentliler, köylüler ve göçebelerden oluşan sistemde ayakların her birinin diğerine bağımlı olduğunu anlarız. Yerleşiklerin süt ve yün ihtiyacını karşılayan göçebeler, herhalde ticarete de önemli roller üstlenmişlerdi. Eğer öyleyse, kuzeyde yeni yerleşimler kuran kolonlar ile (yaşam tarzları gereği sürekli hareket eden) göçebelerin, *coğrafi, kültürel ve ekonomik teması*, dolayısıyla kuzey-güney ticaretini kolaylaştıkları söylenebilir. Güneyde talep edilen malların nereden/nasıl sağlanacağını bilen bu *aracılar*, Anadolu dilleri, kültürü ve coğrafyası hakkında güneylilerden daha bilgilidirler. Ekonominin, teknolojinin ve merkezîyetçi kurumların merkezi olan Uruk'un maddi kültürü kuzeye taşınmışsa, bunda iki toplumu da tanıyan araçların payı yüksek olmalıdır (Sundsda, 2011: 173-176). Sundsdal'ın argümanı akla yatkındır, zira tarihte çoban-otlaticıların ticaret ağlarına tacir ya da kervan koruyucu olarak katıldıklarını gösteren örnek çoktur. Ama bu modelin sorunu da öncekilerle aynıdır: kesin kanıtlardan yoksunluk.

Önümüzde çok sayıda *kültürel karşılaşma modeli* var ama hepsi de eksikli: Arkeolojik bulgularla birebir örtüşen senaryo üretmek neredeyse olanaksız. Arkeolojinin eski toplumların bütün sırlarını açığa vuran sihirli bir değnek olmadığı unutulmamalı. Bugünden bakarak eski toplumların takas anlayışını ve antik kolonileşmelerin modern muadillerinden farkını ortaya koymak zordur. Yine de bu çalışmada, *koloni* kavramının çoğul anlamını ve takas ile kolonileşmenin ilk devletlerin doğumunda oynadığı rolü az-çok sergileyebildiğime inanıyorum.

SONUÇ

Uruk Yayılımı (MÖ. 4. binyıl) ile yine Aşağı Mezopotamya'da ama daha eski çağlarda (6-5. binyıllarda) yaşanan *Ubeyd kültürünün yayılımı* arasında benzerlikler vardır. Yayılıma konu olan "merkez" ve "periferi" yine güneyin alüvyonlu ovaları ve kuzeyin dağlık bölgeleridir. Ubeyd yayılımında, kuzey-güney kültürel etkileşimine katkı sağlayan dört faktör vardır. 1- Uzun-mesafeli (bölgelerarası) *takas*. 2- Kuzeyin Ubeyd seçkinlerince değer verilen sembollere ve tahıl depolama mekanizması sayesinde filizlenen siyasal merkezleşmeye öykünmeleri (ya da *seçici/iradi kültürleşme*). 3- Zanaat etkinliğini kolaylaştıran ve kısa sürede daha çok meta üretmeye olanak tanıyan (çömlek imalatında "yavaş dönen çark" kullanmak gibi) teknikleri *transfer* etme arzusu. 4- Programlı, örgütlü ve geniş çaplı değilse de, münferit nüfus hareketleri şeklinde gerçekleşen *kolonileşme* (Çıvgın, 2014a).

4. binyıldaki Uruk yayılımını açıklamak için de aynı faktörlere başvurulabilir. Tabii, Ubeyd ve Uruk toplumları hem nicel ve hem nitel olarak birbirlerinden farklılar. Ubeyd toplumu hala köylüdür, ama 4 binyıl süren istikrarlı neolitik kültürün sonuna gelindiğinin de habercisidir. Geç Ubeyd'de (5. binyıl sonunda - 4. binyıl başında) atılan siyasal merkezleşme, mesleki uzmanlaşma ve (çekingen) hiyerarşik-bürokratik kurumsallaşma adımları, Uruk çağındaki kentleşmeyi ve devletleşmeyi mümkün kılmıştır.

Ubeyd ve Uruk toplumlarında nüfus, ekonomik işleyiş ve siyasal örgütlenme düzeyleri kesinlikle farklıdır, ama bunlar yukarıdaki 4 faktörün iki yayılım sürecini de yönlendirmiş olabileceği ihtimalini zayıflatmaz. Ubeyd'de takas büyük olasılıkla *down-the-line* ("komşudan komşuya") yöntemiyle yapılmıştı, kapsamı dardı ve neolitik toplumun ihtiyaçlarına hizmet ediyordu. Uruk'ta, uzun-mesafeli (1000-1500 km), çok daha yoğun ve seçkinler eliyle yönlendirilen bir takas söz konusudur. Ancak iki durumda da kültürel karşılaşma kaçınılmazdır ve "temas" toplumsal değişme üzerinde etkili olmuştur. Uruk Çağ'ında takası yönetme arzusu, *siyasal hâkimiyet içermeyen bir kolonileşme dalgası* yaratmışa benzemektedir; Yine de, Uruk maddi kültürünün taşıdığı uzak yerleşimlerin hepsi koloni olarak etiketlenemez. Koloniler, anayurtla ekonomik ve kültürel bağlarını muhafaza ettikleri gibi, güney kentleri ile (kuruldukları bölgelerde yaşayan) yerli halklar arasında da kültürel köprü kurmuş olmalıdır. O halde, *takas* ağlarının genişlemesine hizmet eden *kolonileşme*, zamana yayılan bir *kültürleşmeye* ya da koloniyeye yakın bölgelerde ikamet eden yerli seçkinlerin Uruk siyasal/dini ideolojisine öykünmelerine zemin hazırlamış olabilir; *teknoloji transferi* dediğimiz olgunun da bu üçlü gelişmeye eşlik etmiş olması muhtemeldir. *Ubeyd yayılımındaki* baskın faktörler herhalde *seçici kültürleşme* ve *güneyin teknolojisini transfer etme arzusu*du ve kolonileşme bu ikisine nazaran önemsiz kalmıştı. Uruk yayılımında daha belirleyici olan ise, nüfus hareketleridir

(kolonileşme). Ancak a) takas iki durumda da kültürel etkileşimin itici gücüdür, b) *temasa* yol açan faktörlerden (öykünme; kolonileşme) hangisi baskın olursa olsun, diğerinin toplumsal değişmeye katkı sağlamadığı ve sürecin tamamen dışında kaldığı kesinlikle öne sürülemez. Ubeyd ve Uruk'tan binlerce yıl sonraki *kültürel karşılaşma* örneklerinde de saydığımız faktörler iç-içe geçmiştir. Hepsi kültürleşme formu olan Helenleşme, Romalılaşma, İslamlaşma ve Batılılaşma süreçlerinde de ticaret, fetih ve nüfus hareketleri (kolonileşme ya da iskân politikası biçimindeki münferit göçler) birbirlerini destekleyen ve pekiştiren faktörler olarak işlememişler miydi?

Ubeyd ve Uruk yayılımları arasında pek çok benzerlik ve aynı zamanda farklılık bulmak mümkündür. Her ikisinde de “yayımların kültürel merkezi” Aşağı Mezopotamya'dır; yayılımın konusu olan maddi kültür topluluğu güneye aittir. Uruk yayılımının temel farkı ise, “merkez”in rakip kent-devletlerden oluşmasıdır. Bazı yazarların onu bir *dünya-sistem* olarak tanımlamalarının nedeni budur. Güneyde *tapınaklar inşa eden hiyerarşik topluma* karşılık, kuzeyde daha *şeflik* bile denemeyen, kuru tarım yapan, çekirdek ailelerden oluşan ve *takasın pasif alıcısı* olarak kalan devlet-öncesi toplum vardır. Dünya-sistem yaklaşımı, *kültürel merkez* tanımlamasını hafif bularak Uruk'a *asimetrik takas etkinliğinin kurucu aktörü* payesini layık görmektedir. Buna karşı geliştirilen açıklama ise, kuzey ile güneyin takası denklik esasına göre yürüttükleri ve Uruk kentlerinin kuzey yerleşimlerine siyaseten hâkim olmadıklarıdır. Metinde anlatmaya çalıştığım gibi, dünya-sistem yaklaşımı Uruk kent-devletlerini olduklarından kudretli göstermekte; modern dünya-sistem (Batı'nın ticari ve sınıf kapitalizmi) bile farklı evrelerden geçilerek kurulduğu halde, Uruk sistemini dondurarak *merkez-çevre çelişmesini mutlaklaştırmaktadır*. *Denklik esaslı takas modeli* de, dengelerin değişebilir olduğunu ve takasın aktif tarafının uzun vadede ilişkiden kârlı çıkacağını görmezden gelir. Nitekim Uruk yayılımı, Uruk-merkezin zenginliğini artırıp devletleşmesini hızlandırırken (tabii eşitsizliği de derinleştirmiştir; zira zenginlik toplumun bütününe yayılmaz, daha fazla bina, sanat eseri, sınıf farklılığı ve “uygarlık” için biriktirilir), takasın pasif tarafı olan kuzey, devlet-kent-yazı-uygarlıkla ancak 3. binyılın ikinci yarısında tanışacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdi, K. (2012). “The Iranian Plateau from Paleolithic Times to the Rise of the Achaemenid Empire”, The Oxford Handbook of Iranian History. (Der.) T. Daryaee. Oxford: Oxford University Press. 13-36.
- Akkermans, P. M. M. G. ve Schwartz, G. M. (2003), *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c. 16 000 – 300 BC)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Algaze, G. (1989). “The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization”. *Current Anthropology*. 30 (5): 571-608.
- Algaze, G. (1993). *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Algaze, G. (2001a). “Initial Social Complexity in Southwestern Asia: The Mesopotamian Advantage”. *Current Anthropology*. 42 (2): 199-233.

- Algaze, G. (2001b). "The Prehistory of Imperialism: The Case of Uruk Period Mesopotamia". Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation. (Der.) M. Rothman. Santa Fe: SAR Press. 27-84.
- Algaze G. (2008). *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape*. Chicago: University of Chicago Press.
- Algaze, G. (2013). "The End of Prehistory and the Uruk Period". The Sumerian World. (Der.) H. Crawford. London – New York: Routledge. 68-94.
- Baltalı, S. (2007). "Culture Contact, Cultural Integration and Difference: A Case from Northern Mesopotamia". Stanford Journal of Archaeology. 5: 1-17.
- Butterlin, P. (2003). *Les temps proto-urbains de Mésopotamie : Contacts et acculturation à l'époque d'Uruk au Moyen-Orient*, Paris: CNRS Éditions.
- Childe, G. (2009). *Tarihte Neler Oldu? Çev. Alâeddin Şenel - Mete Tunçay*, 5. Baskı. İstanbul: Kırmızı.
- Çıvgın, İ. (2012). "Avrupa ve Doğu Akdeniz'de Tarihöncesi Kolonileşmeler ve Kültürel Değişme". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 5 (23): 126–148.
- Çıvgın, İ (2014a). "MÖ. 6-5. Binyıllarda Mezopotamya ve Çevresinde Kültürel Temas ve Etkileşim". Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 13 (2): 359-404.
- Çıvgın, İ. (2014b). "Ön ve Erken Hanedanlar Devri'nde (MÖ. 3300-3000) Levant'ta Kurulan Ticaret Kolonilerinin Mısır Devletleşmesine Katkısı". Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi. 3 (2): 99-155.
- Çıvgın, İ. (2014c). "Neolitik'ten Mısır Eski Krallığı'nın Kuruluşuna Kadar Mısır-Nübye/Sudan İlişkileri (MÖ. 5000-2700): Takas, Kültürel Etkileşim ve Devletleşme". Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. 2 (5): 15-44.
- Çıvgın, İ. ve Yardımcı, R. (2010). *İlkçağ Tarihi*. Ankara: Maya Akademi.
- Demand, N. H. (2011). *The Mediterranean Context of Early Greek History*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Diderot, D. ve D'Alambert, J. (1782). *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers – Tome VIII*. Lausanne – Berne: Sociétés Typographiques.
- Emberling, G. (1999). "The Value of Tradition: The Developpement of Social Identities in Early Mesopotamian States". Material Symbols: Culture and Economy in Prehistory. (Der.) J. E. Robb. Carbondale: Southern Illinois University – Center for Archaeological Investigations. 277-301.
- Emberling, G. (2002). "Political Control in an Early State: The Eye Temple and the Uruk Expansion in Northern Mesopotamia". Of Pots and Plans: Papers on the Archaeology and History of Mesopotamia and Syria presented to David Oates in Honour of his 75th Birthday. (Der.) L. Al-Gailani Werr vd. London: Nabu Publications. 82-90.
- Emberling, G. (2003). "Urban Social Transformations and the Problem of the First City". The Social Construction of Ancient Cities. (Der.) M. L. Smith. Washington DC: Smithsonian Press. 254-268.
- Emberling, G. (2011). "[Kitap Analizi] Review of Algaze, Guillermo, Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization: The Evolution of an Urban Landscape, 2008". H-Net Reviews. June, 1-3.

- Emery, A. (2007), *Concevoir et bâtir dans la Mésopotamie protohistorique: l'utilisation de schémas architecturaux au IVe millénaire av. J.-C.* Yayınlanmamış doktora tezi. Université Paris 1 – Sorbonne, UFR 03 – Art et Archéologie. Paris.
- Erarslan, A. ve Aktuğ Kolay, İ. (2005). "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin Kentleşme Sürecinin Öncü Kent Dönemi'nin Ubaid ve Uruk Evreleri (M.Ö. 5000–3100)". İTÜ Sosyal Bilimler Dergisi . 2 (1): 80–86.
- Finley, M. I. (1976). "Colonies – an Attempt at a Typology". Transactions of the Royal Historical Society. 26: 167–188.
- Forest, J.-D. (1999). "L'expansion urukéenne: notes d'un voyageur". Paléorient. 25 (1): 141-149.
- Forest, J.-D. (2003). "[Kitap Analizi] Mitchell S. Rothman (ed.), Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation, 2001". L'Homme. 166: 310–312.
- Frangipane, M. (2009). "Rise and Collapse of the Late Uruk Centres in Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia". Scienze dell'Antichità. 15: 25-41.
- Gauvin, L. (2002). *La théorie des contacts appliquée à l'archéologie : La culture d'Uruk en Syrio-Anatolie au IVe millénaire av. J.-C.* Yayınlanmamış bitirme tezi. Université Laval – Faculté des Lettres – Département d'histoire. Québec City.
- Goody, J. (2012). *Metals, Culture and Capitalism: An Essay on the Origins of the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gökçek, L. G. (2004). "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da Kervan Güzergâhları ve Taşımacılık". Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi. 8 (1): 152-164.
- Helwing, B. (1999). "Cultural Interaction at Hassek Höyük, Turkey: New Evidence from Pottery Analysis". Paléorient. 25 (1): 91-99.
- Hole, F. (1985). "The Organization of Susiana Society: Periodization of Site Distributions". Paléorient, 11 (2): 21-24.
- Huot, J.-L. (2007). "Mitchell S. Rothman (ed.), Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation, 2001". Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale. 101: 183–186.
- Koçak, K. (2009). "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Ticareti Yapılan Mallar ve Vergiler". Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 27: 210-226.
- Koebner, R. (1966). "The Settlement and Colonization of Europe". The Cambridge Economic History of Europe – Vol. I: The Agrarian Life of the Middle Ages, 2nd edition. (Der.) M. M. Postan. Cambridge: Cambridge University Press. 1–91.
- Kohl, P. L. (2001). "[Kitap Analizi] Gil J. Stein, Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia, 1999". American Anthropologist. 103 (1) : 230-231.
- Larsen, M. T. (2000). "The Old Assyrian City-State". A Comparative Study of Thirty City-State Cultures. (Der.) M. H. Hansen. Copenhagen: C. A. Reitzels. 77-87.
- Larsen, M. T. (2008). "The Old Assyrian Merchant Colonies". Beyond Babylon: Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C. (Der.) J. Aruz, K. Benzel ve J. M. Evans. New Haven : Yale University Press.

- Liverani, M. (2006). *Uruk: The First City*. Edited and translated by Zainab Bahrani – Marc Van de Mieroop. London : Equinox Publishing Ltd.
- Marcos, S. (2011). “Espaces et identité: les colonies lusitaniennes du conventus emeritensis”. Cahiers “Mondes anciens” 2 (Journées doc. ANHIMA 2008-2009). <http://mondesanciens.revues.org/index568.html> (Erişim tarihi: 15 Şubat 2013).
- Matthews, R. J. (1999). “Tell Brak in the Ninevite 5 Period”. Languages and Cultures in Contact: At the Crossroads of Civilizations in the Syro-Mesopotamian Realm. (Der.) K. Van Lerberghe ve G. Voet. Leuven: Peeters. 289-303.
- Matthews, R. (2003). *The Archaeology of Mesopotamia: Theories and Approaches*. London: Routledge.
- Maunier, R. (1932). *Sociologie coloniale – tome I: Introduction à l'étude du contact des races*. Paris : Les Éditions Domat-Montchrestien.
- McMahon, A. (2005). “From Sedentism to States, 10000 - 3000 BCE”. A Companion to the Ancient Near East. (Der.) D. C. Snell. Oxford: Blackwell Publishing Ltd. 20-33.
- Michel, C. (2005). “Le Commerce Privé des Assyriens en Anatolie : Un Modèle du Commerce Archaique selon K. Polanyi”. Autour de Polanyi: Vocabulaires, Théories at Modalités des Echanges. (Der.) P. Rouillard. Paris: De Boccard. 121-133.
- Michel, C. (2007). “Etain et Cuivre dans les Archives Commerciales du XIXe s. av. J.-C.: Du Commerce du Métal à l'Objet”. Cahier des Thèmes Transversaux ArScAn (vol. VIII) – 2006/2007. 59-65.
- Michel, C. (2010). “Les Comptoirs de Commerce Assyriens en Anatolie: Emprunts Réciproques et Acculturation”. Portraits de Migrants, Portraits de Colons II. (Der.) P. Rouillard. Paris: De Boccard. 1-12.
- Miroschedji, P. (1999). “De la Mésopotamie urukéenne à l'Égypte prédynastique: Commentaire sur les articles de G. Stein et al. et de B. Helwig”. Paléorient. 25 (1) : 159-165.
- Nissen, H. J. (2003), “Uruk and the Formation of the City”. Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus. (Der.) J. Aruz ve R. Wallenfels. New York City: Metropolitan Museum of Art. 11-20.
- Parker, B. J. (2011). “Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi: Kenan Tepe'de On Yıllık Araştırmalara Kısaca Bir Bakış”. *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs 2000–2008*. http://arcserver.usc.edu/reports/reports/Parker_Kenan_Tepe_2000_2008.pdf. (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2013).
- Peasall, B. ve Rothman, M. S. (2003). “One of Iraq's Earliest Towns: Excavating Tepe Gawra in the Archives of the University of Pennsylvania Museum”. Expedition. 45 (3): 34-39.
- Potts, D. T. (1999). *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothman, M. S. (2011). “Interaction of Uruk and Northern Late Chalcolithic Societies in Anatolia”. The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10 000 – 323 BCE). (Der.) S. R. Steadman ve G. McMahon. Oxford: Oxford University Press. 813-835.

- Saltuk, S. (1993). *Arkeoloji Sözlüğü* (2. baskı). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Schwartz, G. M. (1987). "The Ninevite V Period and the Development of Complex Society in Northern Mesopotamia". *Paléorient*. 13 (2): 93-100.
- Smith, R. L. (2009). *Premodern Trade in World History*. New York: Routledge.
- Stein, G. J. (1999a). "Material Culture and Social Identity: the Evidence for a 4th Millennium BC Mesopotamian Uruk Colony at Hacinebi, Turkey". *Paléorient*. 25 (1): 11-22.
- Stein, G. J. (1999b). *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies and Interaction in Uruk Mesopotamia*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Stein, G. J. (2001). "Indigenous Social Complexity at Hacinebi (Turkey) and the Organization of Uruk Colonial Contact". *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*. (Der.) M. Rothman. Santa Fe: School of American Research Press. 265-305.
- Stein, G. J. (2002a). "Colonies without Colonialism: A Trade Diaspora Model of 4th Millennium BC Mesopotamian Enclaves in Anatolia". *The Archaeology of Colonialism*. (Der.) C. Lyons ve J. Papadopoulos. Los Angeles: J. Paul Getty Museum Publications. 26-64.
- Stein, G. J. (2002b). "The Uruk Expansion in Anatolia: A Mesopotamian Colony and Its Indigenous Host Community at Hacinebi, Turkey". *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East*. (Der.) J. N. Postgate. Warminster: Aris & Phillips. 149-171.
- Stein, G. J. (2005). "Introduction: The Comparative Archaeology of Colonial Encounters". *The Archaeology of Colonial Encounters: Comparative Perspectives*. (Der.) G. J. Stein. Santa Fe: SAR Press. 3-32.
- Stein, G. J. (2008). "A Theoretical Model for Political Economy and Social Identity in the Old Assyrian Colonies of Anatolia". *Tüba-Ar*. 11: 25-40.
- Stein, G. J. (2012a). "Food Preparation, Social Context and Ethnicity in a Prehistoric Mesopotamian Colony", *The Menial Art of Cooking: Archaeological Studies of Cooking and Food Preparation*. (Der.) S. R. Graff ve E. Rodríguez-Alegria. Boulder: University Press of Colorado. 47-63.
- Stein, G. J. (2012b). "The Development of Indigenous Social Complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5th-4th Millennia BC – An Initial Assessment". *Origini*. 43: 125-151.
- Stein, G. J. ve Özbal, R. (2007). "A Tale of Two *Oikumēnai*: Variation in the Expansionary Dynamics of 'Ubaid and Uruk Mesopotamia", *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams*. (Der.) E. C. Stone. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology. 329-342.
- Sundsøl, K. (2011). "The Uruk Expansion: Culture Contact, Ideology and Middlemen". *Norwegian Archaeological Review*. 44 (2): 164-185.
- Şahin, H. A. (2010). "Asur Ticaret Kolonileri Devrinde Nevşehir Yöresinde Varlığını Sürdüren Waşhanian Krallığı". *History Studies*. 2(3): 307-316.
- Vallet, R. (1996). "Habuba Kebira ou la naissance de l'urbanisme". *Paléorient*. 22 (2): 45-76.
- Van de Mieroop, M. (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*. Çev., S. Gül. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Veenhof, K. R. (2003). "Trade and Politics in Ancient Assur. Balancing of Public, Colonial and Entrepreneurial Interests". *Mercanti e Politica nel Mondo Antico*. (Der.) C. Zaccagnini. Roma: L'erma di Bretschneider. 69-118.

Wallerstein, I. (1974). *The Modern World System*. New York: Academic Press.

Wright, H. T. (2005). "Uruk States in Southwestern Iran". *Archaic States*. (Der.) G. M. Feinman ve J. Marcus. Santa Fe: School of American Research Press. 173-197.

EXTENDED SUMMARY

Introduction

The present study discusses the effects of cross-cultural contact between lower and upper Mesopotamia, during so-called "Uruk expansion" (widespread distribution of southern Uruk-style material culture at sites at the North) in the 4th millennium BCE. 1- This paper claims that Uruk expansion was an actual colonial phenomenon, involving the emergence of Mesopotamian trading enclaves among preexisting local polities. 2- There was a symmetrical exchange between southern city-states and northern non urban societies. This long-distance trade, however, was particularly beneficial for more complex societies of the southern alluvial lowlands, because of the positive effect of trade on the emergence of more centralized states. 3- There was not a kind of world-system in which the core dominates an underdeveloped periphery politically and exploits it economically, rather a peaceful colonization/acclturation was.

Discussion

It is generally accepted that Uruk society was an intermediate point towards cities. People who were chosen to administer agricultural surplus (to control the access to communal grain storage structures; to oversee the storage and distribution of staple goods) and trade with neighboring sites were probably the architect of the process ending with inequality and institutionalized leadership. With the increasing number of settlements and concentration of settlements around some centers, the ones larger and more densely populated than others, and with a well-functioning administration probably become central and gained "city" status. It can be said that addition of craft specialization accelerated the change towards complex society further. *Uruk expansion* should be understood not only as transmission of material culture but also spread of ideologies (economical, political and religious institutions) across sites.

Arguments used to explain the "Uruk expansion" should be integrated not isolated. Even archaic bartering practices (for example, "down-the-line" exchange) are known to facilitate transfer of knowledge about production techniques and social institutions. Uruk pottery is more austere in form and decoration than that of

upper Mesopotamia. But as Akkermans and Schwartz say, *rather than a stage cultural decline, the coarse pottery represents an adaptation to changing socio-economic demands, in which the economics advantages fully compensated for aesthetic drawbacks*. And it is not surprising that when confronted with new production techniques resulting with large-scale, low-cost and facile production, no society is expected to refuse it for the sake of preserving its own techniques. Architectural techniques and seed storage practices can be evaluated in the same context. They led up to craft specialization and regulative authorities respectively. In short, exchange, emulation and technology transfer contribute to social change together.

The colonies were, most likely, parts of a fledging trade network in which Southern Mesopotamian polities called "city-states" had a central position. With the addition of period naming Uruk city (By 3200 BC Uruk sustained an estimated population of 50.000 living behind massive city walls) and neighboring cities participating in the trade networks, it can be seen that political structures of south had the potential of mobilization of a relatively big population. It is nearly certain that southerners migrated to the North and colonized in strategic points in order to channel the resources in high plateaus to their homeland starting with Middle Uruk period (3700). In contrast to the preceding Ubaid period, Uruk populations aggregated into big villages and towns, state-level political systems have finally appeared. The colonizing migrations were intensive and systematic, and under the supervision of a central authority. If the immigrants leave their homelands and find another place, this can be the beginning of a series of changes in the cultural structure of the new area.

Anthropologist G. Algaze, using Wallerstein's *world-systems theory* (developed originally in an approach to European colonial expansion in the 15th and 16th centuries AD), stresses the asymmetric nature of core-periphery interactions in the development of complex states: The growing cities of lower Mezopotamia (core) required natural resources that were found in the highlands of upper Mezopotamia, and they sent merchants and even entire colonies into an undeveloped periphery to assure themselves of an adequate supply of raw materials. Stein's conviction is that communities of the periphery were engaged in relations with the core can be characterised as symmetric rather than asymmetric. Thus, he proposed an alternative *distance-parity model* combined with *trade-diaspora model*.

Conclusion

The present paper argue that both Algaze's (world-systems) and Stein's (distance-parity) models overlook the fact that cultural/economical/political relations of power and dominance between societies/communities are extremely dynamics and cannot be interpreted as being static, that they need to be seen as process in themselves that are constantly changing. Since power, dominance and stages of development are created in relationships, complexity and power relationships can change. They don't exist in isolation, but within the context of a relationship between different communities. Parallely, this study claimed to show that the long-distance trade and trading colonies contributed to speeding up the process of state formation (state ideology,

emergence of early elites, specialized craft production and political economy) in lower Mesopotamia (core area or mother-cities). Uruk expansion was likely an actual colonial phenomenon, involving the emergence of Mesopotamian trading enclaves among preexisting local polities, and the ideology behind this colonization was import of raw materials necessary to produce prestigious goods used by political elites as means of consolidating political power, as an elite culture which forms the material expression of a strategy aimed to maintain/legitimize social order and hierarchy. In the early 4th millennium, the peripheral/colonized areas (northern sites or raw material rich regions) were not less culturally developed than southern ones; but by the Late Uruk period, while long-distance trade and increasing social complexity were connected with each other in lower Mesopotamia, the peripheral/host society (receptive to foreign influences and innovations) did not become as complex as the *southern urban society which set the rules for interregional exchange*.